

Ս. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

2011-13

2541

„ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԴՐԱԽՏԱՎԱՅԻՆ“

Կ Ա Մ

Ս Ո Վ Ի Ց Ե Վ Մ Ա Ջ Վ Ա Ն Ա Թ Խ Ա Ր Ջ Ը

9(47.925)

Կ-63

Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Գ Չ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն — 1932

9(47.925)

Q-63

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

„Դ ԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԴՐԱԽՏԱՎԱՅԻՐԸ“

Կ Ա Մ

ՍՈՎԻ ՅԵՎ ՄԱՅՎԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

21.12.1974

~~11112~~

22972.594

2541

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒ

ՅԵՐԵՎԱՆ — 10

Պետերատի տպարան
Վրացիա 7149 (Ե)
Պատվեր 501
Հրատ. 2108
Տիրած 5000

Խմբ. Գ. Գ.

Հանձնված է տպագրության 13 փետրվարի 1932 թ. ՍՍ. Ֆ. Ա.
Ստորագրված է տպագրելու 9 մարտի 1932.

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Դաշնակցության, վորպես հայ բուրժուազիայի մարտական կուսակցության, ամբողջ հակահեղափոխական, ֆաշիստական, ծայրահեղ ռեակցիոն եյուլթյունը հստակ կերպով յերևան է գախս վոչ միայն այժժ, յերբ նա, այդ կուսակցությունը բացահայտ կերպով գործում է Ս.Ս.Հ.Ս. —ի դեմ ինտերվենցիա կազմակերպող ուժերի առաջին շարքերում, յերբ նա զինված յելույթներ է ունենում (բանդիտիզմի ձևերով) մեր յերկրում սոցիալիստական հասարակության հոյակապ շենքը հաղթանակորեն կերտող պրոլետարիատի դիկտատուրայի դեմ:

Դաշնակցությունը, վորպես հայ բուրժուազիայի ֆաշիստական կուսակցությունը, իր իսկական դեմքով և եյուլթյամբ հանդես է յեկել ու գործել իր գոյության գրեթե քառասնամյա վողջ պատմության շրջանում, սկսած դեռևս իր՝ վորպես կուսակցության կազմավորման առաջին իսկ որերից:

Սակայն դաշնակցությունն իր պատմական գոյության մի քանի տարիներում առանձնապես ցցուն կերպով հանդես բերեց իր բուրժուական, ֆաշիստական դեմքն ու եյուլթյունը:

Մոտքը վերաբերում է Դաշնակցության այժպես կոչված «պետականության շրջանին» (1918—1920 թ.թ.), այսինքն՝ այն տարիներին, յերբ դաշնակցական կուսակցությունն իշխում, տիրապետում էր Հայաստանում, ունենալով իր պետությունը, դիկտատուրան: Ահա այն տարիներում դաշնակցությունն առանձնապես ցուցաբերեց իր եյուլթյունը մինչև վերջը, ավելի քան պատռելով իր դիմակը:

Յեվ հենց այս շրջանին էլ նվիրված է մեր ներկա գրքույիը, վոր նպատակ ունի փաստական տվյալներով ցույց տալ ընդհանուր կերպով դաշնակցական կուսակցության բուրժուա-կուլակային, հակահեղափոխական վարքագիծն ու գործունեյությունը, մասնավորապես՝ բանավորության և աշխատավոր գյուղացիության կացությունը դաշնակցության այդ պետականության շրջանում: Իհարկէ, ներկա գրքույիը, վոր նույն այս շրջանին վերաբերող նախագծված խոշոր մեր մի գործի մի քանի մասերի համառոտումն է, չի կարող սպառել առաջադրվող բոլոր խնդիրները: Լավագույն դեպքում նա կարող է այդ անել մի քանի կարևոր հարցերի վերաբերյալ, վորով և ինքնին արդեն նա խոշոր գործ կատարծ կլինի:

Ավելորդ չենք համարում հիշատակել, վոր գրքույիը պատրաստված է կարծ ժամանակամիջոցում, և վորպես այդպիսին, կունենա անկասկած վորոշ թերություններ:

ՄԱՍԿՈՒՄՅԱՆ

ԻՆՉՊԵՍ ՍՏԵՂԵՎԵՑ ԴԱՇՆԱԿՑՍԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ .

Դեռևս 1917 թվին, յերբ պայթեց հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը և Ռուսաստանի պրոլետարիատը բայլեիկյան կուսակցության ղեկավարութեամբ վերջնականորեն տապալեց բուրժուա-կալվա-ծատիրական կարգերն ու հաստատեց պրոլետարիատի դիկտատուրան, յերբ առաջին անգամ Ռուսաստանում սկսվեց ծածանվել խորհրդային կարմիր դրոշը,—ահա փաստորեն հենց այդ որից իսկ սկսած Անդրկովկասի վողջ ռեակցիան ի գեմս մենչևիկների, դաշնակցականների, մուսավաթիստների ու մանր-մուշկ մի շարք այլ հակահեղափոխական կուսակցությունների, սարսափահար յերես թեքեց «Մոսկվայից» և Անդրկովկասը կտրեց, անջատեց Ռուսաստանից՝ հայտարարելով իրեն Անդրկովկասի «ինքնիշխան տերը»:

Անդրկովկասում գերիշխող յերեք դիվալոր հակահեղափոխական այդ ուժերը—մենչևիկները, դաշնակցականները, մուսավաթիստները—չատ հասկանալի պատճառներով յեթե ընդհանուր լեզու ելին գտնում և վով, Մյուլիկով, Կերենսկու կառավարության հետ, յեթե կարող ելին նրա հետ գնալ, շարժվել նրա սանկցիաներով, համաձայնության դաշտ ցարական կառավարության հետ, լսել ու յենթարկվել «ամենավողորմած» կայսրի «լսեմափայլ» մինիստրներին՝ կապելով նրանց հետ իրենց շատ հույսերը, ապա ինչ խոսք, վոր այդ ռեակցիոն, հակահեղափոխական ուժերը չելին կարող և վոչ մի բոպե հանդուրժել խորհրդային իշխանությանը, բայլեիկյան կուսակցությանը, մի կուսակցություն, վորն արդեն ցարի և Կերենսկու կառավարությունների փլատակների վրա ստեղծել, կանգնեցրել և պրոլետարիատի դիկտատուրան: Սակայն հակահեղափոխական այդ կուսակցությունները վոչ միայն չելին կարող հանդուրժել խորհրդային իշխանությունը, այլ և չելին կարող կատաղի թշնամական դիրք չրոնել, ինտերվենցիոնիստական վարձագիծը չոռնեանալ վերջինիս նկատմամբ: Չե՞ վոր նրանք՝ խորհրդային իշխանությունը մի կողմում և Անդրկովկասի այդ հակահեղափոխական կուսակցությունները մյուս կողմում, բոլորովին հակառակ ծայրերի ուժեր ելին, յեթե բայլեիկյան կուսակցությունը Ռուսաստանի և ամբողջ աշխարհի հեղափոխական պրոլետարիատի կուսակցությունն եր, ապա հակահեղափոխական այդ սե ուժերը՝ վրաց մենչևիկները, դաշնակցականները, մուսավաթիստները և այլն վոչ միայն Անդրկովկասի վողջ ռեակցիայի՝ բուրժուադիայի, կալվածատերերի շահերի կատաղի պաշտպաններն ելին, այլև միջադրային իմպերիալիզմի հավատարիմ աղենաները: Կարող եր արդո՞ք վորեւե ընդհանուր լեզու, շահերի համաձայնություն այդ յերկու կողմերի միջև: Ի հարկե վոչ: Յեվ ահա այդ եր պատճառը, վոր Անդրկովկասի բուրժուադիայի և կալվածատերերի այդ կուսակցությունները սոսկացին հոկտեմբերյան հեղափոխությունից, վախեցան մասնավորապես այն բանից, վոր ահա կարմիր սոցիալիստա-

կան հեղափոխութեան արիւնքները շուտով կընդգրկեն իրենց մեջ նաև Անդրկովկասը, վոր շուտով կարող է հեղափոխական բռնկում կատարվել նաև այստեղ, «իրենց» յերկրում և դրանով իսկ վերջ կարող է տրվի իրենց դատարարային տիրապետութեանը: Յանկանայով վերկել իրենց ահա այդ «սարսափելի» վերահաս «վտանգից», հակահեղափոխական այդ կուսակցութեաններն իսկույն և յեթ կարեցին Անդրկովկասի բոլոր կայերը Ռուսաստանից և տեղում իրենց իշխանութունը հայտարարեցին: Այդ ակտը կատարվեց նաև միջազգային իմպերիալիզմի թելադրանքով, վորը նպատակ ունեցր Անդրկովկասը կտրել հեղափոխական Ռուսաստանից, դարձնել այն դեպի Մերձավոր Արևելքը ծաղկավոր հեղափոխական արիւնքների դեմ մի պատվար, դարձնել Անդրկովկասը իմպերիալիզմի ինտերվենցիոնիստական ուժերի բազա Ռորհրդային Ռուսաստանի դեմ և մյուս կողմից ել կտրել Անդրկովկասը հեղափոխական շարժումների կենտրոնից՝ Ռուսաստանից, վորպեսզի այդպիսով հեշտ լինի բանվորական-գյուղացիական շարժումների ճնշման գործը ինչպես Անդրկովկասում, նույնպես ել վողջ Մերձավոր Արևելքում: Ահա այսպիսի նպատակներ ունեցին Անդրկովկասի ղեկավարներն ու միջազգային իմպերիալիզմը, յերբ նրանք Անդրկովկասը կտրեցին Ռուսաստանից: Յեւ իրող, Անդրկովկասը Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանից հետո, հենց անմիջապես դարձավ հակահեղափոխական ուժերի բազան, իմպերիալիզմի ինտերվենցիոնիստական գործողութեանների պլանդարմը Ռորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Այստեղ եր, վոր միախառնվում եր իմպերիալիզմի, սպիտակ մոնարխիստ գեներալներ՝ Վրանգելի, Դենիկինի ու տեղի հակահեղափոխական կառավարութեանները՝ մենչևիկների, զաշնակների, մուսավաթիստների և այլն ուժերն իրար հետ մի կողմից Ռորհրդային Ռուսաստանի դեմ կովելու և մյուս կողմից Անդրկովկասի հեղափոխական պրոլետարիատի հերոսական շարժումները ճնշելու համար (որինակ՝ Բազվի կոմունայի անկումը¹⁾):

Սակայն Անդրկովկասի ղեկավարները, վոր փաստորեն Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանից հենց անմիջապես հետո կտրեց Անդրկովկասը Ռուսաստանից, այնուամենայնիվ այդ փաստին նա իրավական ձևակերպում տվեց և այն համայն աշխարհի հայտնեց միայն 1918 թվի ապրիլին, յերբ այսպես կոչված «Անդրկովկասյան սեյմի» ապրիլի 9-ի (22-ի) նիստում վարչակց Անդրկովկասը կտրված համարել Ռուսաստանից:

¹⁾ 1919 թվի սպիտակ ուժերի (Վրանգել, Դենիկին) կողմից թիֆլիս յեկոմ դեներալ Բարաթովը ուղղակի այդպես ել հայտարարում եր «Թե նրա Անդրկովկաս գալու նպատակն և Անդրկովկասի «Հանրապետական» կառավարութեանների հետ միանալ, միացյալ ուժերով կովել բայլչելիզմի դեմ թե արտաքին և թե ներքին Ֆրոնտում: Հետագայում այդ ուժերի կայերը միմյանց հետ ավելի ու ավելի ամրանում և չափազանց սերտ ու միանգամայն բարեկամական բնույթ եր ստանում: Դաշնակցական կառավարութեանը, ինչպես և վրաց մենչևիկների ու մուսավաթիստների կառավարութեաններն սկսեցին շուտով ամենասերտ ու օրտակից հարաբերութեանները՝ Վրանգել-Դենիկինի հետ: Այսպես որինակ զաշնակցական կառավարութեանն իր մշտական ներկայացուցիչներն ուղարկեց սպիտակ ուժերի մոտ, իսկ վերջիններս

տանից և այն «անկախ» «դեմոկրատական» «հանրապետութեանների Ֆեդերացիա» հռչակել: Այս շատ հեռաքրքիր և տեսնել, թե ինչպես եր պատճառարանվում անջատման ակտը հակահեղափոխական այդ կուսակցութեանների կողմից: Անջատման հարցը «քննող» հանձնաժողովի նախագահ մենչևիկ Ռիբարչիլիին, սեյմի ապրիլի 9-ի նիստում զեկուցում եր թե.—

«Անդրկովկասի աղյուսթյունները մինչև այժմ ունեցել են ռուսական որինետացիա, վորովհետև նա յեղել և նշանարան հզորութեան, պաշտպանութեան արտաքին թշնամիներից և Ռուսաստանը յեղել և այն դուռը, վորով Յեվրոպայի լույսը թափանցել է Անդրկովկասի մեջ... սակայն բայլչելիզմը յեկավ ամեն բան կործանելու, նա կաղմալուծեց դեմոկրատական Ֆրոնտը, նա քայքայեց Ռուսաստանը: Այսօր ունենալ ռուսական որինետատացիա, դա կնշանակի ընդգրկել որինետացիան այն սարսափների, վորոնք կատարվում են Ռուսաստանում բայլչելիկների ձեռքով: Այսուհետև մեր որինետացիան պետք է լինի Անդրկովկասյան անկախ Ֆեդերատիվ դեմոկրատական հանրապետութեանը»²⁾»

Ինչպես տեսնում ենք, մենչևիկ ազգիսի այս մշուշապատ Ֆրոնտների տակից ել յերևում է Անդրկովկասի անջատման իսկական պատճառները, յերևում եր այն, ինչ վոր մտածում եր Անդրկովկասի ղեկավարները: Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցութեանների համար զարկան Ռուսաստանը «լավ» եր, նրանից «լույս» եր ստացվում մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանը, բայց, յերբ տապալվեցին բուրժուա-կալվաճատիբական կարգերը և հաստատվեց պրոլետարիատի դիկտատուրան՝ խորհրդային իշխանութեանը, ահա այդ ժամանակվանից Ռուսաստանը կարձավ «սարսափելի», վորից պիտի հեռու մնալ:

Հասկանալի յե, իհարկե, այստեղ խոսում եր Անդրկովկասի՝ բուրժուազիայի և կալվաճատիբների դատարարային սարսափը դեպի պրոլետարիատի ու աշխատավորութեան հուժկու հեղափոխական յելուսթները:

Պետք է հեռու մնալ այդ «սարսափելի» «վտանգավոր» կենտրոնից, համախմբել վողջ ղեկավարների ուժերն այդ ասելի կենտրոնի դեմ կովելու համար, և հարկավոր եր այս մասին ավանել բոլոր իմպերիալիստական պետութեաններին:

Ահա այդ գործը կատարեցին Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցութեանները, յերբ 1918 թվի ապրիլի 9-ին մեծ գերեմոնիայով Անդրկովկասն անջատ հռչակեցին Ռուսաստանից: Չեկակարելով այժմ

ել իրենց ներկայացուցիչ գեդապետ Զինկելիչին՝ Յերևան, զաշնակցական կառավարութեան մոտ: Անգամ գեներալ Դենիկինն ուղարկում եր իր վողջույնները, բարեկամական «մաղթանքները» Հայաստանի «հանրապետութեան» վարչապետին: Սա յեւ իր հերթին գեներալ Դենիկինին: Վրանգել-դենիկինյան ուժերը բարեկամական ողնութեան ելին հասցնում զաշնակցական կառավարութեանը՝ գինամթերքներով, փամփուշտներով, ձիերով, սպաներով և այլն: Իսկ զաշնակցական կառավարութեանն ել իր հերթին ուղարկում եր Հայաստանից այն ինչ վոր ու—

2) «Մշակ» № 76, 1918 թ. ապրիլի 11:

Անդրկովկասը վորպես մի սմբողջական «անկախ» հանրապետություն՝ նրա կառավարման դեկն ել վերցրին իրենց ձեռքը: Վերաստեղծվեց Անդրկովկասյան կառավարական նոր կարինետ, վորում «ծաղկեփունջ» կազմեցին ռեակցիոն հակահեղափոխական բոլոր ուժերը՝ մենչևեկինբրը, դաշնակները, մուսավաթիստները, կաղետները, նացիոնալ-դեմոկրատները, ֆեդերալիստները, սոց. հեղափոխականները և այլն: Իսկույն պորտֆելներ վերցրին Չխենկելին, Ռամիչվիլին, Գյորգաձեն, վրաց այդ «սոցիալիստ» պնակալեղները, Թասիսյանը, Գալադուռնին, Մահալյանը՝ դաշնակցական լիդերները և մուսավաթիստ Թան-Խոյսկին, Հաջինսկին, Ռուսոֆ-Բեկոյլը և այլն:

Առաջին հայացքից թվում եր թե հակահեղափոխական այդ ուժերը հասան իրենց նպատակին և այժմ կարող են հաշտ ու համերաշխ իշխել Անդրկովկասի վրա: Թվում եր, վոր այդ ռեակցիոն հակահեղափոխական ուժերն այսուհետև մի ընդհանուր լեզու դառնա՞մ միասին կիշինն:

Սակայն այդ թվաց միմիայն առաջին հայացքից: Իրականում այդ ուժերի մեջ չեր կարող լինել մի ընդհանուր լեզու, նրանք չեյին կարող երար «միա չկրծել»: Յեթե այդ ուժերին մի ընդհանուր ճակատով միացնում եր Խորհրդային Ռուսաստանի գոյությունը և Անդրկովկասի պրոլետարիատի և աշխատավորության կողմից սպասվող հեղափոխական շարժումները, ապա այդ չեր նշանակում, վոր այդ հակահեղափոխական ուժերի մեջ չկային ներքին տարաձայնություններ, շահերի խիստ սուր հակասություններ: Այդ հակահեղափոխական կուսակցություններից ամեն մեկը, բացի ընդհանուրից՝ ուներ իր ուրույն ծրագրերը: Նրանցից ամեն մեկը հրապարակ եր կոչված պաշտպանելու Անդրկովկասի բուրժուազիայի և կալվածատեր դասակարգի տարրեր համալսմանը շահերն և վորպես այդպիսիք, նրանք յերբեք չեյին կարող յուրա զնալ միասին:

Յեթե դաշնակցությունը հայ բուրժուազիայի կուսակցությունն եր և վորպես այդպիսին՝ նա աշխատում եր հայ բուրժուազիայի անտեսական-քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար, ապա մուսավաթիստներն ել Ադրբեյջանի թուրք բուրժուազիայի և կալվածատերերի ներկայացուցիչներն եյին: Աշխատում եյին այդ թուրք բուրժուազիայի և կալվածատերերի անտեսական-քաղաքական ծրագրերի համար: Վրաց մենչևեկիններն ել աշխատում եյին վրաց բուրժուազիայի և կալվածատերերի շահերի համար: Յեվ քնական և, վոր Անդրկովկասի բուրժուա-կալվածատեր դասակարգի այդ յերեք հատվածներն առում առամի պիտի տային և սուր ճոճեյին իրար դեմ, նրա համար, թե ո՞վ պետք ե անտեսուպես-քաղաքականուպես իշխի Անդրկովկասում, ո՞ւմ պետք ե պատկանեն Անդրկովկասի շուկաներն, հանրային հարստությունները, կալվածները և այլն: Այդ այդպես եր, և հասկանալի չե, վոր Անդրկովկասի բուրժուա-կալվածատերերի դասակարգի տարրեր համալսմանը տարրեր կուսակցությունները չեյին կարող միևնույն անտեսական-քաղաքական ծրագրերն ունենալ, չեյին կարող մի ընդհանուր լեզու դառնել իրար հետ, չեյին կարող միասին տիրապետել Անդրկովկասը: Յեվ իրոք, շատ չանցած այն օրից, յերբ այդ ռեակցիոններ: Թույլ եր տալիս Հայաստանում «իք» տեքրիտորիայի վրա զինակոչ արվի սպիտակ ուժերի, այսպես կոչված «կառավարական բանակի» համար և այլն:

Անդրկովկասը կորեց Ռուսաստանից և իրեն հայտարարեց Անդրկովկասի տերը, ստեղծելով հակահեղափոխական բուն-այսպես կոչված «Անդրկովկասյան սեյմը», ապա շուտով յերևացին այդ կուսակցությունների ներքին տարաձայնությունները, տարրեր շահերը: Ամեն մեկը ձգուժ եր իր կողմը և խոսք չեր կարող լինել միասին աշխատելու մասին: Այսպես օրինակ. անջատման ահաից (ապրիլի 9-ին) յերկու օր հետո «Անդրկովկասյան սեյմի» կառավարության կարինետից դաշնակցական միևնիստները հրաժարական տվին, պատճառարենլով, վոր վրաց մենչևեկինները, ի դեմս սեյմի կարինետի արտաքին գործերի մինիստր Չխենկելու, բոլորովին այլ քաղաքականություն են վարում, վորոնք վոչ միայն նկատի չեն ունենում դաշնակցության շահերը, այլև ի վնաս այդ շահերի յեն շարժվում: Մենչևեկինների ու մուսավաթիստների մեջ ել տարաձայնություններ անգամ այն աստիճանի հասան, վոր սեյմի նիստերում նրանք իրար հետ կովում եյին դիցուկ այն մասին, թե սեյմի քարտուղար ո՞ւմ պետք ե րնտրել, արդյո՞ք մուսավաթիստ Ալիխան Կանդեմիրովին թե մենչևեկ Ռեիաչվիլուն:

Տարաձայնությունները, շահերի հակասությունը քանի զնում, այնքան սրվում եր: Վերջապես իրար բավական բզկտելուց հետո, մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան սեյմն իր 47 որվա դոյնություն ընթացքում մեքանի ռեակցիոն, հակահեղափոխական օրենքներ հրատարակելուց հետո՝ ցրված հայտարարվեց: Սեյմի վերջին նիստում հանդես յեկավ մենչևեկիցի լիդերներից Ծերեթելին, վորը մշուշապատ կերպով պատճառարանեց սեյմի ցրման անխուսափելիությունը: Շատ հետաքրքիր ե վորպես մենչևեկիների լիդերի-նրա բերած փաստարկումները: Նա իք ճառում խոստովանում եր.—

«Մենք ստիպված ենք վկայել, վոր մեր դիեալն Անդրկովկասի ժողովուրդներից մի կամք, մի դորաճակատ ստեղծելու ձգտումը չիրականացավ: Այս րոպեյիս չկա միություն մեր ժողովուրդների մեջ: (Ծերեթելին իրենց հակահեղափոխական կուսակցությունների անունները խորամանկորեն ծածկում ե «ժողովրդները» անվան տակ.—Մ.):

Մենք կամենում եյինք միացնել Անդրկովկասյան ժողովուրդների ներքին ուժերը՝ թշնամու դեմ մաքառելու համար: Անդրկովկասն անկախ հրատարակելով՝ մենք յերաշխիք ունեյինք, վոր ժողովուրդներից վոչ մեկը չի կարող իր քաղաքական ուղղությունը փայթաթիկ մյուսների վզին...»

Սակայն անկախություն հայտարարելուց հետո մեր հույսերն ի դերև յեյան... դեպքերը ցույց տվին, թե Անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերը քնավ միատեսակ չեն... Մենք համատում եյինք, վոր ժողովուրդները կաշտպանեն ընդհանուր պետության շահերը: Բայց այդպես չեղավ: Պետական միաբանություն չստեղծվեց: Անդրկովկասյան հանրապետությունը դուրս յուր յուր ունեցավ սոսկ անունով... Մեր պետությունը չունեք այնպիսի մարմին, վորի մեջ արտահայտվեր ամբողջ սպառնալուստի կամքը և վոր միջոցներ ձեռք առներ պետությունը կործանող տարրերի դեմ... Մենք չենք կարող չհայտնել վոր այլևս գոյություն չունի Անդրկովկասյան դեմոկրատական միությունը:

Հրատարակելով Վրաստանի անկախությունը՝ այսօրվանից Անդրկովկասյան սեյմը չի կարող այլևս գոյութիւն ունենալ³⁾։ Այսպէս եր ահա պատկերում մենչեիկ լիդերը տիրող դրութիւնը, վոր իրականում ավելի քան սուր եր, սուր այն աստիճան, վոր մենչեիկ դաշնակ ու մուսավաթիստ ուժերն իրար դեմ շարունակաբար սրեր ելին ճոճում, ասամ ատամի տալիս։

Մերեթեւու ճառից հետո Անդրկովկասյան սեյմի ցրումը ձևակերպող մի բանաձև ե անաշարելում, վորը ե ընդունում ե։ Ահա այդ վորում-բանաձևը.—

«Ի նկատի ունենալով, վոր հաշտութեան ու պատերազմի հարցի նկատմամբ յերևան յեկան արմատական տարաձայնութեանը՝ Անդրկովկասյան անկախ հանրապետութիւն ստեղծած ժողովուրդների միջև, ուստի ե անհնարին ե հանգես բերել մի հեղինակավոր իշխանութիւն, վորպիսին խոսի, Անդրկովկասի ե նրա անկախութեան անունից, սեյմը վկայում ե Անդրկովկասն իրապէս կազմալուծած ե հրաժարվում ե իր լիազորութեանը»⁴⁾

Անդրկովկասի բուրժուա-կալվաժատերերի կուսակցութեանը որակաւորութեամբ ընդունում են այս բանաձևն ու վերջ տալիս իրենց սեյմական աչքակապուկին։

Սեյմի վերջին նիստի նախադահր ժամը 3-ը անց 50 բոպե հայտարարում ե, վոր Անդրկովկասյան սեյմն այլևս գոյութիւն չունի։ Հակահեղափոխական այդ ուժերը սրանով իրենց ալիւլի ազատ են դրում։ Հենց նույն օրը հռչակվում ե Վրաստանի «անկախութեանը», մենչեիկներն իրենց հայտարարում են Վրաստանի տերն ու տնորենը, ստեղծվում ե վրացական մենչեիկյան հակահեղափոխական կառավարութիւն։

Նույնն անում են նաև մուսաֆատիստները։ Հետ չեն մնում իհարկե դաշնակցականները։ Նրանք ես մայիսի 28-ին իրենց կուսակցութեան «դաշնակցութեան ներկայացուցչական ժողովի ե թաղային կոմիտեներին» (Թիֆլիս) արտակարգ նիստում վորոշում են Հայաստանը հայտարարել «անկախ» ե իրենց դիկտատուրան հաստատել Հայաստանում։ Այդ նպատակով նրանք Հայաստանի «դիկտատոր», տերն ու տնորեն են հայտարարում այսպէս կոչված «հայոց ազգային խորհուրդ» (այսինքն հենց նույն իրենց դաշնակների խորհուրդը) ժամանակավորապէս, մինչեւ վոր կազմեյին կառավարութիւն։ Այս մասին նիստում հետևյալ բանաձևն են ընդունում.—

«Ի նկատի ունենալով այն, վոր Անդրկովկասյան սեյմի ինքնացրումից ե Վրաստանի անկախութեան հայտարարելուց հետո լուծվելու յե Անդրկովկասյան կառավարութիւնը... ներկայացուցչական ժողովը գտնում ե անհրաժեշտ, վոր հայոց ազգային խորհուրդը ուժեղացնելով իր կազմը՝ անցնի գործի՝ հայութեան կենտրոնում ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, ոճտը ված դիկտատուրական իրաւունքներով՝ հայ կյանքի բոլոր իրավունքների նկատմամբ»⁵⁾

Յեկ ահա ազգային խորհուրդն ել մայիսի 30-ին ի լուր ամբողջ ազգի հայտարարում ե, վոր՝

«Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով ե Վրաստանի ե Արբրեշանի անկախութեան հրատարակումով ստեղծված նոր դրութեան հանդեպ՝ հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում ե հայկական դաշնակցութեան դերազույն ե միակ իշխանութիւնը։ Վորոշ ծանրակշիւ պայմաններով թողնելով մոտիկ որերում կազմել հայոց ազգային կառավարութիւն՝ ազգային խորհուրդը ժամանակավորապէս ստանձնում ե կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական դաշնակցութեան քաղաքական ե վարչական ղեկը վորոշելու համար»⁶⁾

Վերջապես հունիսին կազմվում ե դաշնակցական կառավարութիւնը, վորի մեջ մտնում են նախարարապետ (վարչապետ)՝ Հ. Քաջազնունին, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ («հայտնի» Արամ փաշան ե) արտաքին գործերի նախարար Ա. Սատիսյան, ղինվորական՝ ղեներալ Հ. Հախվերդյան ե Ֆինանսների՝ Ս. Կարճիկյան։ Հուլիսի 17-ին ազգային խորհուրդը ե կառավարութիւնը, վոր մինչ այդ Թիֆլիսում ելին գործում ե բուն Հայաստան գեուես վտար չեյին դրել, Թիֆլիսից փոխադրվում են Յերևան, վորտեղ ոգոստոսի 1-ին բացվում ե իրենց՝ դաշնակցական Հայաստանի «հանրապետութեան» այսպէս կոչված առաջին «որենադիր ժողովը» (Հայաստանի խորհուրդը), այսինքն՝ դաշնակցական «պարլամենտը», ուր մեծ պափոսով ե հոխորաալից ճառերով հանդես են դալիս «հայր Արբհամ» Սահակյանը, Քաջազնունին ե այլն «ազգի» ե «հայրենիքի» համար կոչեր անելով։

Այսպիսով Դաշնակցութեան կառավարութիւնն ու պարլամենտն անցնում են գործի։

Թեև, ինչպէս մենք ասել ենք արդեն, Դաշնակցութեանը փաստորեն իշխում եր Հայաստանում դեուես 17 թվից, Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանից անմիջապէս հետո, սակայն ձևականորեն ե իրավականորեն ահա այս ճանապարհով ե, վոր կազմավորվում, ստեղծվում ե դաշնակցական կառավարութիւնը, վորը միջազգային լիազորութեան ոգոստոսի 1-ին համալիրում ու համալիրում կարողացավ իր գոյութիւնը քարշ տալ մինչև 1920 թ. նոյեմբերի 29-ը, յերբ վերջապէս Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները կոմկուսի ղեկավարութեամբ, հերոսական մայիսյան ապստամբութեան բոլով անցնելուց հետո, կարողացան, հուժկու մի հարվածով վերջնականապէս տապալել դաշնակցական բուրժուա-կուլակային դիկտատուրան ու ստեղծել խորհրդային իշխանութիւն, պրոլետարիատի դիկտատուրա։

Հետամուտ լինելով դաշնակցական կառավարութեան կազմվելուն, այժմ սեանենք թե Հայաստանում դաշնակցական կառավարութիւնը ինչպիսի անտեսական, սոցիալ-դասակարգային քաղաքականութեան եր վարում ե դրա հետևանքով ինչպէս եր Հայաստանի, բանվոր-գյուղացիական հոժ մասսաների անտեսական, սոցիալական գրութիւնը։

3) «Մշակ» 1918 թ. մայիսի 28-ն № 97.

4) «Մշակ», 1918 թ. № 97. 28-ն մայիսի.

5) Մ. Վրացյան.—«Անկախ ե Միացյալ Հայաստան»—1920 թ. Յերևան։

6) Նույն տեղ.

Անդրկովկասը մասնատելով յերեք առանձին մասերի և միջազգային իմպերիալիզմի «բարի կամեցողութեամբ ու հովանավորութեամբ» տիրապետելով մենչևիկները՝ Վրաստանում, դաշնակները՝ Հայաստանում ու մուսավաթիստները՝ Ազրբեջանում, Անդրկովկասի բուրժուական քաղաքական քաղաքական քաղաքական կուսակցություններն աշխատելով ազատ սկսեցին վարել իրար հակառակ իրենց անսեսական-քաղաքական ծրագրերի իրագործման քաղաքականությունը, մի քաղաքականություն, վորի կիրառումը կապիված էր Անդրկովկասի հոծ բանվորա-գյուղացիական մասսաների առատ աղբյւրի հետ:

Յերեք հայ բուրժուազիայի մարտական կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, ինչպես տեսանք, միջազգային իմպերիալիզմի «բարի կամեցողութեամբ» ու «հովանավորութեամբ» 1918 թվին հռչակեց Հայաստանի «անկախությունը» և իր բուրժուա-կուսակցային գիտատուրան հաստատեց Հայաստանում, ապա նա անմիջապես սկսեց ավելի բուռն թափով ու տենդորեն վարել իր վաղեմի օնակցին, հակահեղափոխական քաղաքականությունը:

Հայ բուրժուազիայի կապիտալների ներդրման ու կուտակման համար բոլորովին չէր բավարարում դաշնակցական Հայաստանը, վորն այն ժամանակ ընդգրկում էր զբերթե միայն Յերևանի նահանգը, հարկավոր էր յերկիրը լայնացնել, նոր շուկաներ, նոր տերրիտորիաներ ձևոք բերել, թալանի ու շահագործման պիտանի նոր յերկրամասեր դնել: Յեվ ահա այս նպատակով, Դաշնակցությունը, վորպես այդ բուրժուազիայի կուսակցությունը, մեծ ախորժակով ու նոր թափով սկսեց դարձյալ իր յերբեմնի ծրագրերն իրականացնել: «Միայնակ»՝ «ժողովրդի» ծով Հայաստանը, տաճկական վեց վիլայեթները, Միջկերպականի տիրի ընկած հարուստ Կիլիկիան, Բաթումի յերկաթուղայինը և այլն տերրիտորիաները: Դաշնակցությունը ձգտում էր այնպիսի մի «միայնակ Հայաստանի» վորը միացներ Սև ծովը Կասպից ծովի հետ և այս յերկուսն էլ Միջկերպական ծովի հետ: Հսկայական մի ընդարձակ տերրիտորիա, վոր պիտի դրվեր հայ բուրժուազիայի, իմպերիալիտական պետությունների ամենակարող կապիտալների տրամադրությունով, և վորը պիտի գտնար հայ և անդր-Ֆրանս բուրժուազիայի թալանի ու շահագործման որչեկար:

Ահա այն տնտեսական-քաղաքական ծրագիրը, վորի համար պետանցյալներում աշխատել է Դաշնակցությունը և վորի համար առանձնապես աշխատում էր այժմ իր իշխանության չըջանում: Յեվ իրոք «միայնակ Հայաստանի» բաղձախոստում հեռանկարները, գրավիչ հարստությունները յերբեք բուն ու հանդիստ չէին կարող բերել Դաշնակցությունը, վորն ահա սկսում է այժմ աշխատել այդ ուղղությամբ՝ փրփուրը բերանին:

Մակայն Դաշնակցությունն իր այդ ծրագրերն իրագործել էր նոր տերրիտորիաներ պրավել միմիայն իրեն չըջապատող հարևան սահմանակից յերկրների հաշվին:

Իսկ ինչպես տեսանք դաշնակցական Հայաստանի սահմանակից յերկրներում իշխում էին նույն «սորտի» կուսակցությունները, վորոնք վոչ միայն չէին կարող հանդուրժել Դաշնակցության այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերը, այլև հենց իրենք նույնպես տարված էին

նվաճողական, նոր տերրիտորիաներ դրավելու այդ նույն քաղաքականությունը: Մյնպես վոր, հարցը կարող է վորոշել միմիայն զենքը, պատերազմը: Յեվ ահա Դաշնակցությունը չըջալից զենքից, պատերազմից և իհարկե իրեն դավաճանած, իրեն ելուծյանը հակառակ կլինեք, յեթե յերբեք նա յետ կանգներ զենքից ու ավանդուբիաներից: Ընդհակառակը, նա մեծ ամբարտավանությունով զիմեց իր սովորական հայրենակային-ավանդուբիտական քաղաքականությունը, սկսեց պատերազմել յուր ձոճել բոլոր կողմերով և Հայաստանի բանվորական-աշխատավորական մասսաներին—բանի ուժի և մարակների հարվածների տակ զել զեպի Ֆրոնտները, արյուն թափելու «հայրենիքի» և «աղբի», այնինքն՝ ի փոստ հայ բուրժուազիայի շահերի նրա նպատակներին և նրա կուսակցության՝ Դաշնակցության: Յեվ ահա Անդրկովկասյան սեյմի քաղաքացիական ընդամենը հինգ ամիս հետո դաշնակցական կառավարությունն առաջին յուրջ պատերազմն ունեցավ վրաց մենչևիկներին հետ: 1918 թ. դեկտեմբերին Լոռու և Ախալքալախի շուրջ սկսեց դաշնակ-մենչևիկյան պատերազմը: Դեկտեմբերի 9-ին դաշնակցական զորքերը հարձակվեցին մենչևիկյան պահակախմբերի վրա և զըլանով իսկ սկսվեց պատերազմը: Սկսվեց Դաշնակցության կոչերի, աղբերի շարանը «հայրենիքի, հայ ազգի փրկության» համար: Թսկույն հանդես յեկավ իրեն Դիլիջանի և Ղարաբաղի յուր զինվորական շրջանի պետ հորջորջող խմբապետ մաուդերիստ Դրոն, վորն «Արարատյան դաշտի» բնակչությանը և «հայրենակիցներին» ուղղված մի կոչով դիմում էր «Արարատյան դաշտի հայ աշխատավորությունը» Ֆրոնտ մեկնելու՝ հանուն հայրենիքի պաշտպանության և հանուն հայ ազգի փրկության: Մակայն աշխատավորությունն առաջին անգամ չէ, վոր լսում էր դաշնակ-խմբապետների այսորինակ կոչերը. նա սկսում էր հասկանալ թե ինչ պատերազմ է այս և ինչ նպատակներ և հետադրում և դրա համար էլ նա ըստ ամբողջի չարձազանքեց դաշնակցական կառավարության կոչերին: Հայ աշխատավորությունը չընաց Ֆրոնտ, «ազգը փրկելու»: Դաշնակցական կառավարությունն սկսեց զործադրել իր դաժան տերրորքը, մարակները: Հրատարակվեցին զեկրեաներ, հրամաններ: Այսպես, դաշնակցական կառավարության զինվորական «նախարար» գեներալ-մայոր Հախվերդյանը հրաման արձակեց թե.—

«Բոլոր Հայաստանում ապրող արական սեռի հայերն ու սորինները 20-25 տարեկան վորոնք չեն դաժնում զինվորական ծառայության մեջ (գործատեսերում կամ զինվորական հիմնարկություններում ու վարչադներում) պարտավոր են յերեք որվա ընթացքում սույն հրամանն արձակելու որից ներկայանալ համապատասխան համաքական կենտրոնները (սորնի պունկաին) վորտեղից կուղարկվեն զորամասերը կամ կարձակվեն զինվորական ծառայությունից՝ ըստ որենքի համապատասխան վկայականներով: Հարկ յեղած զեպքում սրանից հետո կհայտարարվի նոր զորահավաք 26-32 տարեկան քաղաքացիներին ժողովելու:

Յես կարգադրություն էլի արել բոլոր նրանց, վորոնք չեն դաժնում զորամասերում, կատարեն իրենց պարտքը զինվորական ծառայության, բայց զչէրը կատարեցին իրենց պարտքը: Այդ պատճառով ներկա հրամանով նորից կոչ եմ անում ու հայտարարում, վոր բոլոր նրանք, վորոնք ըստ սույն հրամանի 4-րդ կետի

ժամանակամիջոցին չեն ներկայանա հավաքական կենտրոնները ու չեն ստանա այնտեղից համապատասխան վկայականներ՝ կհամարվեն կավի մասնակցելու հրամանից խուսափողներ և համաձայն հոդ. 245 ՀՁՀ 1869 թ. դ. 20, 4-րդ հրամանին և ժամանակավոր կառավարության հրամանի № 44, հուլիսի 22-ին 17 թվի կյանթարկվեն

ՄԱՀՎԱՆ ՊԱՏԺԻ

գրկվելով իր բոլոր ստացվածքի իրավունքից...»:

Այսպիսի անարեկումների ու անբարի միջոցով ֆրոնա քշվեցին բանվորական-աշխատավորական մասսաները՝ արյուն թափելու բուրժուազիայի գրպանների համար: Սկսվեց յեղրայրասպան դաշնակ-մենչուևիկյան առաջին պատերազմը: Սպանվածներ յերկու կողմից: Ամեն սր այտորինակ հեռագրեր, թե՛

«Յեկատերինոֆելդ. 20 դեկտեմբերի.— Գիշերն անցավ հանգիստ, հայկական զորամասերը Յեկատերինոֆելդի մոտ կորցրել են սպանված 6 ոֆիցեր և 230 զինվոր, վերավորվածներին նրանք կարողացան տանել, վոր յերևում է ճանապարհի վրա մնացած արյան հետքերից: Ժող. գվարդիան կորցրեց 30 սպանված...»¹⁾

Այսպես շարունակ մի ամսից ավելի ամեն որ կոտորածներ, արյունահեղություն, աշխատավորության արյուն հալ-վրաց բուրժուազիայի համար: Սակայն վող միայն արյունահեղություն, կոտորածներ, այլև դրա հետ միասին գյուղերի, շրջանների ամբողջական ավերումներ թալաններ, աշխատավորական անտեսությունների վոչնչացում և խորտակում: Իսկ ինչ փուլից այդ բոլոր պատերազմ սարքող հակահեղափոխական ուժերի համար: Չե վոր նրանք մտածում էին իրենց դասակարգային նպատակների մասին: Այսպես, որինակ, դաշնակ պարոնները այդ պատերազմի ժամանակ հրճվում, ուրախանում էին: Յերբ կատարվում եր այդ չանսնված վոճրադործությունը, ավերումներն ու կոտորածներն, այդ նույն ժամանակ պարոն վրացյանը ցինիկորեն խմբային մասնակցությամ Դրոյին հեռագրում է, թե.—

«Գործող բանակ, Դրոյին.— Մերելի Դրո, Հ. Հ. Դաշ. ֆրակցիան կենտրոնական կոմիտեն և բյուրոն ջերմապես վողջունում են քեզ, թո ընկերակիցներին և թո դեկավարության տակ դանվող հերոսներին, Ուզունյարից մինչև Խրամ տարված փայլուն գինվորական գործողությունների համար: Փառք և պատիվ նրանց, վորոնք ընկան հայրենիքի հանդես իրենց ունեցած պարտականությունները կատարելիս:»²⁾

Այսպիսով դաշնակցական լիզերը վողջունում եր յեղրայրասպան կոտորածները, արյունահեղություն, պատերազմը, վոր բերում եր իր հետևից գյուղերի ու շրջանների ավերում, անտեսական կյանքի անկում, և վորպես այդ բոլորի բնական հետևանք, համատարած մասսայական սով, թշվառություն, մահ:

Սակայն շատ հետաքրքիր է տեսնել, թե ինչով վերջացավ այդ վոճրադործությունը՝ դաշնակ-մենչուևիկյան պատերազմը:

1) «Մշակ» 1918 թ. դեկտեմբերի 23 № 203
2) «Զանգ» 1918 թ. № 85

Մի ամբողջ ամսից ավելի կոտորածներ, գյուղերի ավերում սարքելուց հետո՝ հանդես յեկավ միջադպրային իմպերիալիզմը և իր թաթր դրեց վիճելի շրջանների վրա: Այն շրջանները, վորոնց համար կոմիտեյին մղում դաշնակներն ու մենչուևիկները, գիշատիչ իմպերիալիզմը զցեց իր ձեռքը և այսպես կոչված «չեզոք զոնա» հուշակելով Բյուրգեան կայսրանից մինչև Սադոխլու կայսրանը, իր մեջ վերցրած հարուստ Ալլահվերդու սղնձահանքերը, դարձրեց իր դադուլը, վոր մինչև խորհրդայինացումը գիշատիչ շահագործման ու թալանի յենթարկվեց մեջադպրային իմպերիալիզմի կողմից: ³⁾

Դաշնակ-մենչուևիկյան կուսակցությունները պատերազմ սարքեցին, անագին ավերումներ և կոտորածներ գործեցին և վերջիվերջո այն բերրիտորիան, վորի համար կոչում էին, ընկավ իմպերիալիզմի ձեռքը վորպես մի դադուլ: Այսպես եր անա հակահեղափոխական այդ ուժերի բոլոր գործերի վախճանը:

Սակայն դաշնակցական կուսակցությունը չեր կարող սրանով սահմանափակվել: Նա իր սոցիալ-դասակարգային էյությանը դավաճանած, հակասած կլիներ, յեթե նորից չչարունակեր իր խայտառակ ջարդարար ավանտյուրիստական քաղաքականությունը: Յեվ իրոք դաշնակ-մենչուևիկյան առաջին պատերազմից, շատ չանցած դաշնակցությունը պատերազմների մի ամբողջ շարք սկսեց Սղրբեջանի և Տանկաստանի դեմ, անընդհատ պատերազմների յերկրից շարան, վորոնք շարունակվեցին մինչև դաշնակցական կառավարության վերջին անկման որը: Նորից կոչեր, ուղերձներ, աղբեր, կաթողիկոսական կոնդակներ, հայրենիքի, հայազգի փրկության մասին, այժմ արդեն «անհավատների», «մոռուլման, տանկական հորդանների դեմ»: Նորից անսանական շոփիլիզմով հաղեցված կոչեր, ինչպես որինակ՝ այսպես կոչված զորաճափախին ոժանդակող կոմիտեյի հետևյալ կոչը.—

ԿՈՉ

«Տաճիկ փաշաները վերջին փորձն են անում փրկել կործանվող Տանկաստանը: Նրանք իրենց ջիթն ու պրունկն հույների մոտ ջարդելուց հետո, դեսից-դենից հավաքել են իրենց սոված, ուժասուրբ զորքը քշում են մեր յերկրի վրա, վոր կշտայնեն մեր հացով, հաղցեն մեր շորերը (պարոն դաշնակները չեն ամաչում խոսել հացի, հաղուստի մասին, վորոնք իսպառ գոյություն հունեյին իրենց յերկրում —Մ.) և յեթե կարելի յե, կործանել մեր յերկիրը: Հայաստանի քաղաքացիներ, մեծ վտանգներն անցել, պրծել են (դաշնակ իմբայետները միշտ ել այդ բանը կրկնում էյին — Մ.) Հայրենիք ու զորք ենք ստեղծել, հիմա ամոթ կլինի մեզ համար՝ յեթե այս անգամ չջարդենք տաճիկ-զորքերի այդ խղճալի մնացորդներին:

3) Վորպես նմուշ այն բանի, թե իրոք ինչպիսի շահագործման ու թալանի յեր յենթարկվում այդ «չեզոք զոնան» իմպերիալիզմի կողմից, այստեղ ավելորդ չե բերել ժամանակակից «Էկոնոմ գյուղացիության Չայն» թերթից վերցրած տուրքերի այն ցանկը, վոր վերցրվում եր գյուղացիությունից:

- 1. Ողբարաշտավարի տուրք ա) խոշոր յեղնուրավորի և այժի համար 3 ա. բ) վոջախորի վրա 1 ա. 50 կոպ.
- 2. Միանվագ տուրք ընչի վրա 2 ա. 75 կոպ.
- 3. Վաքելահողերի տուրք՝ գեսայտինն 50 ա.

Մենք չեյինք, վոր 1918 թ. Սարգսյանների և Ղարաբեյլի-
սայի կոնվենտում հրաչններ դործեցինք: Մենք չեյինք վոր ցրել
ավինք Չանդիրասարում, Ծարուրում, Բոյուք-Վեդլում բուն
դրած տաճկական հնրդաներին (դաշակ խմբապետները խողող
ազգաբնակչության կատարելը, թալանելը, ցինիկորեն համարում
են հրաչններ, հերոսություններ — Մ.): Մենք ուժ ունենք,
անոր յեկած ժամանակ հրաչններ ենք դործում, բայց դեռ մեր
արյան մեջ հին ստրկական վախի մնացորդ կա: Դեն շարունակ
այդ վախը, մենք այլևս յերբեք չպետք է հաղթվենք: Մենք հիմա
կուսող ու հաղթող ժողովուրդ ենք: Մեր դորքն արդեն վախեցրել
է Մշնամուն: Մեր դորքն անուն ունի: Մի բնք վախկոսներին,
դասալիքներին և դավաճաններին. լսեցեք մեր քաջարի դորքի
ստաֆնորդներին ...

Հայ քաղաքացիներ, վերջին կոնվենտն են, միքանի ուժեղ
հարված էլ տանք թշնամուն, էլ նա մեր յերկրի կողմը չի նայել:
Հարենք մեր ուժերը, ոգնենք մեր կառավարությունը, գործերին,
մեր փրկիչներին: Ամեն քաղաքացի թող ամեն ոք հարց տա իրեն,
թե ի՞նչ է արել հայրենիքի փրկության համար: Խոսելու ժամա-
նակ չե, պետք է դործել և դործել՝ մտածական կերպով: Հայ քա-
ղաքացիներ, վտարի կանգնեցեք, ամբողջ հայությունը դորք
պետք է դառնա: Ոգնեցեք մեր իշխանություններին, վոր գորա-
հավաքն ավելի հաղող ընթանա: Դասալիքներին քշեցեք աներից,
այլերից և թաղատացիներից: Ամաչացրեք վախկոսներին, դնա-
ցեք զինվարություն, մենք պետք է հաղթենք թշնամուն և ան-
պատճառ կհաղթենք: Բավական է ինչ թուրքը գլուխներս տա-
րավ: Գնանք ճգմենք մեր դարավար թշնամուն և հանդիստ կյանք
վախեցինք»¹⁾

Սակայն այս որինակ անբարտալան ու ցինիկ կոչերն ևս չեյին կա-
րող վարեն արձագանք դանել աշխատավորական մասունների մեջ: Դաշ-
նակցական այդ քարոզները չեյին կարող այլևս հիմարացնել, թմրեցնել
բանվորա-դուրացիական մասսաների մտքերը: Անվերջ ու անընդհատ
սլատերագմներում յեղած, պատերազմների հետեվանքներ՝ ավերում-

4. Խոսարքների տուրքը՝ ղեկատինը 40 ա.
5. Դադափուլի, յուրաքանչյուր դադին 13 ա.
6. Փայտի փող. ձիւի վրա 16 ա.
7. Խոս կոմիտարիատին, պրիստափներին, ամեն դյուղից 5-10-20 սալ.
8. Սայլեր կոմիտարիատի, պրիստափների համար, վորքան պետք ունեն.
9. Փայտ կոմիտարիատի, պրիստափների համար, վորքան պահանջեն.
- * Անտոտային վարչություն հարկ. տարիլչիկներին.
11. Գլավինն ուժիկ.
12. Գլավնու պրիստինն ուժիկ.
13. Գլավիկն ուժիկ.
14. «Ջեկուցիա». — այսպես կոչվում են այն ծախքերը, վորոնք արվում են դյուրա-
րում պրիստափներին և նրանց շքամբին ընդունելու և կերակրելու համար: Գրիստափ-
ների այցելությունը մի կատարյալ պատուհաս է դյուրացիների համար և դյուրակոմ
գլավիան իբրև պատիժ այս կամ այն մարդու տունն և անում այդ «զեկուցիան»: (Տե՛ս
«Լու. դյուղ. ձայն» 20 թ. № 29):

4) Հ. Տեք-Հախոբյան «Հայաստանի վերջին աղետը» — 1921 թ. Գոլխ. — էջ 46-47

ներ, թշվառություններ տեսած և բուրժուա-կուրակային դաշնակցա-
կան դեկատաուրայի ծանր, դաժան լուծը կրող մասսաներին այլևս չեք
կարելի խարել: «Հայրենիքի, ազգի փրկության» կոչերն ու ազգերը
չատ ծանոթ էյին մասսաներին. նրանք շատ լավ գիտեցին նրանց խեղա-
կան ելուստնն ու նպատակը: Աշխատավորական մասսան հրաժար-
վում է կտրականապես Ֆրոնտ մեկնելուց: Նա չեք ուզում դեռ և քն-
կրնել հայ բուրժուադիալի շահերի համար: Սկսվում են մասսայական
դժգոհություններ, տրտուներ, համատարած փախուստներ Ֆրոնտից,
մասսաներն ուղղակի հրաժարվում են Ֆրոնտ մեկնելուց: Յեւ նորից
դաշնակցական կառավարություն իր սովորական միջոցն է բանեցնում,
դիմում է իր դաժան սեփական. ստեղծում է զինվորական արտակարգ
դատարաններ, որենքներ է հրատարակում դասալիքության դեմ, ինչպես
որինակ ստորև դասալիքության դեմ ուղղված որենքը, վոր ստորագր-
ված էր ներքին կործոց նախարար Ս. Աբարաաթյանի կողմից.

55-27622

«1. Դասալիքները 1918 թ. հուլիսի 24-ի նախարարների
խորհրդի հաստատած որենքի համաձայն յենթարկվում են մահ-
վան պատժի զինվորական դաշտային դատարանի միջոցով:
Նրանց ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը գրավվում է հողուտ
պետական դանձարանի:

2. Դասալիքների հետ պարզվածներն ու նրանց ակնհայտնի
թաղանթները յենթարկվում են 1-6 տարի բանտարկության և
նրանց շարժական ու անշարժ գույքը գրավվում է հողուտ պե-
տական դանձարանի»²⁾

Սակայն իհարկե այս որենքներն ու դեկրետներն ևս չեյին կարող,
ինչպես ասացինք, դրուստներ փոխել, չեյին կարող ոգնել դաշնակ-
խմբապետներին: Ընդհանուրապես, չնայած այս բոլորին, քանի դնում դաշ-
նակցական դորքերում այնքան մասսայական կերպարանք էր ստանում
ու սխտեմ դառնում դասալիքությունը: Որենքները, դեկրետներն ու ար-
տակարգ միջոցներն անգամ անգոր էյին այդ պրոցեսն ստանլու անելու
Այսպես որինակ, տեսեք թե ինչ է գրում շատ չքմանների ու դավաճան-
րի թվում նաև Եղմիածնի դավառի համայնական վարչությունը 1920
թվի հուլիսի 14-ի № 1643 դրուստում՝ «ներքին կործոց նախարարի»
հասցեյով.

Դավառում դասալիք զինվորների հավաքելու համար մենք
մինչև այժմ ձեռք ենք առել անյերևակայելի միջոցներ և դրա
համար ամբողջ վարչական կազմը դրել յարված դրուստան մեջ:
Մեղ արված հրահանգներն այս առթիվ ճշտություն հատարելու
համար, մենք ստիպված ենք յեղել դործ դեմը նույնիսկ սպորինի
միջոցներ. մենք ստիպված ենք յեղել դասալիքներին ձեռք բերե-
լու համար շատ հաճախ դիմել — ձե՛ծի, անթույլատրելի միջոց-
ների, բռնագրավել նրանց կայք-գույքը, նույնիսկ այրել զեղերն
ու տները: Թեկուղ այսպիսի միջոցներով, համենայն դեպս, մենք
միշտ էլ կարողացել ենք մե՛ծ քանակությամբ դեկրետները հա-
վաքել և ձամբել զեղերը, բայց նրանց թիվը դավառում չի պա-
կասում յերբեք, վորովհետև զեղերում նրանց հնարավոր չի լի-
նում պահել և մենք միևնույն դասալիք զինվորներին ստիպված
ենք լինում փնտրել ու գտնել 10-15 անգամ³⁾

5) Նույն տեղ էջ 49-50
6) Գեա. արևել ներք. դործ մին. գործ. 1920

Յեվ իրոք, աշխատավորական մասսաները մասսայորեն հրաժարվում էլին ճակատ մեկնելուց: Նրանք չէին յենթարկվում դաշնակցական ամենորոյա հրամաններին, ականջ չէին դնում «Տայրենիքի փրկութեան» կոչերին, վորովհետև հասկանում էլին այդ բոլորի նպատակներն ու ելուցները: Յեվ վոչ միայն այդ, անգամ ճակատում, գործասերի մեջ, սկսել էին արդեն յերևան դալ դասակարգային պայքարի գիտակցութեան ելմենները: Ճակատում յեղող գործասերի մեջ, վոր գերադասեցապես աշխատավորական ելմենտից եր կազմված, խոսում եր արդեն դասակարգային պայքարի հստակ ու հատու լեզուն. բայլէ իկյան կուսակցութեան լոյունները հիմքեր երին դրել արդեն նաև դաշնակցական կառավարութեան գործառնութեան: Դեռևս ահա 1918 թվին «արգասեր» դաշնակ պարոնը կատարած ու ահաբեկված «Հորդոնի» եջերից հայտարարում եր ի լուր բոլորին, թե.—

«Մութ պրովակացիան շարունակում ե հայ զինվորների մեջ ցանկել իր չար սերմերը: Վարակումը, վոր ավերիչ ազդեցութեան ե թողել ուսական գնդերում և թունավորել ուսա միամիտ, անգիտակից զինվորներին, աշխատում ե սև վերքեր բառայ նաև ազգային գնդերում հայ զինվորների մեջ և դայթաղիկեցնելով վերջիններին գործիք դարձնել անպատասխանատու անարխիսայի ձեռքում: Վորոչ խմբակ փորձեր ե անում վարակումից ցերձ մնացած գործասերի կյանքն ևս խանգարել, աշխատելով կազմալուծել ազգային գործի շարքերը:

Փաստերը մեր առջևն են, հայ զինվորութեան մեջ տարածում են, թե ազգային գնդերը հակադեմոկրատիկ, հակահեղափոխական կազմակերպութեաններ են, վորոնք բուրժուազիայի տրամադրութեան տակ են և վերջինս առաջինների միջոցով ռեակցիայի պատրաստում: Յեվ այդ վոչ միայն թիկունքում, այլ և ճակատում...

Բայլէ իրոքի անունը լսած հայ կամ վրացի զինվորը ազգային զինվորական ժողովներում կատարում ե տխուր դեր՝ դանկանալով լքել զինվորութեանը:

Հարկավոր ե այդպիսի պրովակացիան անմիջապես պատասխանել հակադրոժոգութեամբ. հապաղումն մեզ կհասցնի տխուր անակնկալներին, յերբ արդեն ուշ կլինի: 7)

Սակայն այնուամենայնիվ այս հանգամանքը դեռևս այնքան խոր ու լայն կերպով չէր արտահայտվում, վոր ունենար վճռական ազդեցութեան, բայլէ իկյան կուսակցութեան հեղափոխական լոյունները դեռ ևս չէին ընդդրել վոչլ բանվորական-գյուղացիական մասսային, վոր պեսդի նրանց վտանգ հանելին ու տապալելին դաշնակ խմբակետական ուժիմը, բուրժուա-կուլակային այդ գիլիտտուրան և դրանով իսկ վճռելին անվերջ պատերազմների խնդիրը: Մասսաները դեռ ևս կազմակերպված ու պատրաստ չէին լուրջ, խոշոր հեղափոխական յելուցի կատարելու դաշնակցական կառավարութեան դեմ: Յեվ վորովհետև այդ այդպես եր, դաշնակցութեանը դեռևս այս կամ այն չափով հաջողվում եր իմ մտրակների և ահաբեկումների դաժան միջոցներով քչել մասսաներին դեպի ճակատ:

Յեվ քչվում էլին Փրոնտի հարկե բանվորական-աշխատավորական

7) «Հորդոնի»-Թեֆլիս 1918 թ. Են հունվարի № 3.

մասսաները, աղքատ գյուղացու միակ աշխատող ձեռքը՝ տղան, աշխատունակ բանվորները և այլն, իսկ կուլակները, բուրժուազիան, իրենց տղաներով, ամեն տեսակ մաուզերիստներ աղատ կերպով կարող էլին դրսնել, ման դալ առանց Փրոնտի յերեսն անգամ տեսնելու: Այն ժամանակ, յերբ մտրակները հարվածները ուժով անյերևակայելի դաժան, արտակարգ միջոցներով հավաքում էլին աշխատավորական մասսաներին Փրոնտ ուղարկելու, նույն այդ ժամանակ հայ բուրժուազիայի կուլակութեան յերիտասարդ և վոչ միայն յերիտասարդ, սերունդի կողմից կազմակերպվում էլին խրախճանքներ, քեֆեր ու ազատ ու ապահով գրոսանքներ: Ինչպես ասացինք Փրոնտ էլին ուղարկվում միմիայն աշխատավորական մասսաները. ահա մի փոքր իլյուստրացիա այդ մասին. ներքին դրժոց միլիտարին նույն այդ միլիտարութեան աշխատակիցները մեկը 1920 թ. մարտին «միամտորեն» բողոքում ե, վոր՝

«Սույն մարտի 22-ին, յերեկոյան ժամը 5-ին, դուրս գալով Աստաֆյան փողոց յես հանդիպեցի 2-րդ քաղաքամասի կոմիսարի ողնական վոմն Վարդանյանին, վորը դասալիքներ հալածելով անցնում եր Աստաֆյան փողոցով դեպի գալառական կոմիսարիատ: Վորան արդարացի յեր կատարվում այդ դասալիքների ձերբակալութեանը, (այդ յես կասկածում եմ) յես իրավունք ունեյի կասկածելու, վորովհետև շատերի և նույնիսկ իրեն՝ Վարդանյանի ներկայութեամբ աղատ ու քաջարի անցնում էլին Աստաֆյան և այլ փողոցներով հաղարավոր դասալիքներ իրենց մաուզերներով. մի թե այդ նկատելի չէր պ. Վարդանյանին, վորն իր առջև կուլիտ ուժի ազդեցութեան տակ տանում եր ցնցոտիների մեջ խեղճ ու վողորմելի բազմութեանը դեպի դավառական կոմիսարիատը: Ինչու չէ յին ձերբակալվում այդ մաուզերիստ կոչված դասալիքները, վորոնք ազատորեն անցնում էլին ու ծաղրում այդ խեղճ բազմութեանը, վորը փաստորեն գիտե ծառայել կառավարութեան, տանվել ու մեռնել ազգի ու պետութեան համար: 8)

Այսպես մտրակների ուժով հավաքում և բռնի կերպով Փրոնտ էլին քչում «խեղճ ու վողորմելի բազմութեանը», իսկ քաղաքի փողոցներում վխտող հաղարավոր մաուզերիստ տղերքն ազատորեն դրոսնում, զվարճանում և հեղձորեն ծիծաղում էլին «խեղճ» բազմութեան վրա: Դաշնակցական կառավարութեան անընդհատ տեվոզ պատերազմները կուչ էլին տալիս դեռ շատ այդպիսի «խեղճ» ու վողորմելի բազմութեաններ, դեռ Հայաստանի բանվորական, աշխատավորական մասսաների ծոցից դուրս էլին գալիս հաղարներ, տանյակ հաղարներ դաշնակցութեան սարքած սպանդում ընկնելու համար: Հայաստանի աշխատավորութեանը դաշնակցական այդ անընդհատ պատերազմների ընթացքում տալիս եր անվերջ դոճեր: Գյուղերն ամայանում էլին աշխատունակ ձեռքերից և հենց միայն այս պատճառով խոսք չէր կարող լինել տրեստեսութեան մշակման մասին: Սակայն անընդհատ պատերազմները միայն յերկրի աշխատունակ ձեռքերը չէր վոր կլանում էլին, այլև դրա հետ միասին, վոր տվելի սոսկայի յեր ամբողջական գյուղեր, շրջաններ, անգամ գավառներ ավերակների, մոխրակույտերի էլին վերածա-

8) Գետարիկի ներք. գործ. մի. գործ № 1827

վում: Կազմվում էին թշվառ, դոյուժյան վերջին հնարայնություններին զուրկ գաղթականական խոշոր զանգվածներ, վորոնք հոսում ելին դեռ ևս տեղից չչարժված վայրեր և այնտեղի առանց այն ել անտանելի կացութիւնը դարձնում կրկնակի անտանելի: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի յե, վոր ժողովրդական տնտեսութիւնը պետք է քայքայվեր, խորտակվեր մինչև վերջը: Յեվ իրոք ժողովրդական տնտեսութիւնը քայքայվում եր անասելի կերպով:

Սակայն հայ բուրժուազիայի մարտական կուսակցութիւնը, նրա անանական շովինիզմը չեր կարող բավարարել միմիայն «արտաքին Փրոնտում» ջարդեր կազմակերպելով: Նա այդ պիտի աներ և «ներքին Փրոնտում»: Հայաստանի տերիտորիայում ապրում եր բայական թվով ժահմեղական ազգաբնակիւթիւն. դաշնակցութիւնը ծրագրեր ե կազմում այդ «այլացեղ» ազգաբնակիւթիւնը «մաքրել» յերկրի վրայից, իսպառ ջնջել նրանց: Հայ բուրժուազիայի տնտեսական-քաղաքական շահն այդ եր պահանջում: Եուտով անցնում են դործի. դաշնակցական ժառանգիտները և խմբապետները կատարում են իրենց դադրելի, սե գործը: Որենքից զուրս հայտարարելով թուրք ազգաբնակիւթիւնը՝ նրանք կազմակերպում են ջարդեր ու չտեսնված թալաններ Եարուրում, Չանգիրասարում, Բոյուք-Վեդիյում և այլուր: Կոտորում, սպանում, թալանում են թուրք խաղաղ ազգաբնակիւթիւնը և ամբողջական դյուղեր, չրջաններ ու դավառներ մոխրակույտերի վերածում: Յեվ հայ բուրժուազիան հրձվում եր սրանով: Յերբ վոր դաշնակ խմբապետները մտան Բոյուք-Վեդի, ամբողջապես ավերի ու թալանի մատնեցին այն, ստեղծեցին այնտեղ արյան բաղնիս, ահա հենց այդ ժամանակ հայ բուրժուաներից մեկը՝ Ա.Ֆրիկյանը Նոր-Բայազետից մեծ պափոսով հեռագրում եր.

«Անհուն բերկրանքով շնորհավորում եմ հայ դորքի փառավոր հաղթութիւնը. ընկալ Բոյուք Վեդին, վոր մի ամբողջ տարի կապարի ծանրութիւնը ճնշում եր հայութիւն սիրտը, վողին, պատիվը. կեցցե հալերժ Հայաստանի կառավարութիւնը և նրա կամքն իրագործող հայ բանակը: 9)

Ինչ փուլի՞ հաստափոր բուրժուային, վոր ավերում էին գյուղեր ու չրջաններ, վոր ստեղծվում եր թշվառների և սովամահների մի հսկա բանակ, վոր յերկրի դրութիւնը սոսկալի յեր դառնում ու վողջ աշխատավորական մասսան տնքում եր դժոխային կացութիւն մեջ: Չե՞ վոր այս բոլորն արվում եր հայ բուրժուազիայի շահերի, նրա գրպանների համար, չե՞ վոր այդ բոլորը հենց նրա ծրագրներն էին:

Յեվ այսպես շարունակաբար կռիվներ, անընդհատ պատերազմներ Վրաստանի, Ազրբեջանի և Տաճկաստանի դեմ, ջարդեր յերկրի խաղաղ թուրք ազգաբնակիւթիւն նկատմամբ, կոտորածներ ամենուրեք, դյուղերի, չրջանների ու դավառների ավերումներ, թալաններ և վորպես հետեվանք այս բոլորին ժողովրդական տնտեսութիւն քայքայում և գաղթականական հոծ զանգվածների առաջացում:

Սակայն դեռ սրանով չեր վերջանում դրութիւնը: Կար նաև հիմնական, վճռական նշանակիւթիւն ունեցող դաշնակցական կուսակցութիւն սոցիալ-տնտեսական՝ բուրժուա-կուլակային, կարվածատիրական

անմիջական քաղաքականութիւնը, մի քաղաքականութիւն, վորը նույնպես անխուսափելիորեն պիտի հետևցներ և հետևցրեց իրոք աշխատավորական մասսաների, լայն զանգվածների համար դաժան շահագործում, կեղեքում, թալան, թշվառ, ընչադուրկ, դոյուժյան վերջին մնացորդներից զուրկ խոշոր զանգվածներ, մատնելով նրանց սովի և մահվան կամայականութիւն քախտին և դրանով իսկ դաշնակցական դժոխքի պատկերը կատարյալ դարձնելով:

9) «Ռադիկ» 1920 թ. հունիսի 26, № 1

ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ԻՍՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դաշնակցական կուսակցության անվերջ պատերազմների, կոտորածների ու ավերումների բեմ հանդիսացող Հայաստանի բանվորազուգահեռական մասսաների սոսկալի դրուժյունն էլ ավելի խորանում, սարսափելի ուղղակի դժոխային եր դառնում այդ կուսակցության անմիջական սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հետևանքով:

Դաշնակցական կառավարությունն իր տիրապետության վողջ ընթացքում անմիջական տնտեսական-դատարարային այնպիսի մի քաղաքականություն էր վարում, վոր հայ բուրժուազիան անասճանափակ կերպով շահագործեր բանվորազուգահեռական մասսաներին, ավելի կուտակեր իր կապիտալները, պահպանվեր կարվածատերերի, հողատերերի բոլոր իրավունքները, աշխատավորական մասսաների ընչադրվման, վոչնչացման և արյան զնով ստեղծվեր կարվածատերերի նոր շերտ՝ մինխտրներից ու «բարձրատիճան պաշտոնյաներից», ամեն կերպ ոճանդակներ գյուղի կուլակներին և կուլ զնային չբավորներն ու միջակները: Ահա այս և յեղել դաշնակցական կուսակցության քաղաքականությունն իմաստը: Այս ուղղությունը և դործել ամբողջ ժամանակ դաշնակցական կառավարությունն իր պարլամենտով, իր պորտֆելափոր ու անպորտֆել հայտնի ու անհայտ բաղձաթիվ մինխտրներով, այս նպատակն է հետապնդել դաշնակցական կառավարության վողջ ապարատն իր որենքներով ու վորոշումներով: Յեվ ի հարկե ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել: Դաշնակցությունը լինելով բուրժուազիայի՝ շահագործող գաղակարգի կուսակցությունը, բնականաբար իր դասակարգի շահերին համապատասխանող սոցիալ դասակարգային քաղաքականություն պետք է վարեր: Յեվ նա վարում էր դասակարգային իր այդ քաղաքականությունը շատ հասու ու հստակ կերպով. տնտեսական, դասակարգային այնպիսի մի քաղաքականություն, վորի մեջ ցայտուն կերպով դրսևորում էր այդ կուսակցության ամբողջ ռեակցիոն հակահեղափոխական բուրժուա-կուլակային դեմքը:

Այսպես որինակ, ի՛նչպես էր վճռվում Դաշնակցության տիրապետության ժամանակ հողային հարցը, ազրարային ինչպիսի քաղաքականություն էր վարում Դաշնակցությունը: Կարո՞ղ էր նա արդյոք կարվածատիրական հողերը տալ գյուղացիներին, կարվածատերերից հողերը խլել ու բաժանել Հայաստանի հողագործի գյուղացիներին, վորոնք կյանքի և մահու կոխվ էյին մղում մի կտոր հող ստանալու համար: Դաշնակցությունն իհարկե այդպիսի բան չէր կարող անել, նա դրանով հակասած կլիներ իր սոցիալ-դասակարգային եյությունը: Նա բնդհակատակն ամեն կերպ ապահովում էր կարվածատերերի իրավունքը նրանց հնարավորությունն էր տալիս ավելի ևս բնդարձակելու իրենց կարվածաները և անգամ ստեղծում կարվածատերերի նոր խմբակներ, ինչպես ասացինք, իր բարձրատիճան պաշտոնյաներից ու մինխտրներից: Յեվ այնտեղ, ուր հողագործի գյուղացիությունը համարձակվում էր «կաշի

կարվածատերերի ընթին» հակառակ դաշնակցական կուսակցության ռեփրի ու կամքի և փորձում հող ձեռք բերել, այնտեղ իսկույն հանդես էյին պալիս դաշնակ խմբապետներն ու մինխտրներն իրենց որենքներով ու խիխտ «աստուում» նրանց: Այսպես որինակ, 1919 թ. Ջալալոյում, Կուրթան, Վարդաբլուր և հարևան միջանի գյուղերի Սան-Աղայանների նախկին ճորա գյուղացիությունը փորձում է բռնի կերպով խլել Սան-Աղայանների կարվածները, բնդարձակածավալ ու արգավանդ դաշտերն ու անտառները: Վորոշ ժամանակ հողագործի գյուղացիությանը հաջողվում է վոմն պրայպորչիկ Անիեի որոք ողտվել Սան-Աղայանների կարվածքներից: Սակայն շուտով «մեծապատիվ» Վերդինե Սան-Աղայանը և իր վորդի Նիկայայ Սան-Աղայանը դիմում են դաշնակցական կառավարության «փոհմափայլ» ներքին դործոց մինխտրին և դաշնակցական կառավարությունն այդ բանն իմանալուն պես իսկույն խիստ միջոցներ է ձեռք առնում «խոտվարար» և «անկարգ» գյուղացիության դեմ, դուքս զյում նրանց կարվածքներից, հեռացնում իր պաշտոնից կառավարիչ Անիեին և «աղնվասոհմ» վսեմաշուք Սան-Աղայանների բոլոր իրավունքները վերականգնում:

Այս իհարկե ցայտուն որինակներից մեկն է դաշնակցական տիրապետության ժամանակ կառավարվող բաղձաթիվ այս որինակ դեպքերից: Սակայն այս անելով հանդերձ, դաշնակցական կուսակցությունը, վորպետքի կարողանա միջադնել աշխատավորական մասսաների գլխակցությունը, վորպետքի թշվառ-հողագործի գանգավածների մասսայական խուլ շարժումը դոնե ժամանակավորապես կասեցնի, դիմում է իր դեմագործի միջոցներին, հայտարարելով ի լուր բոլորին, վոր կառավարությունն ստեղծում է «հողային կոմիտեներ», վորոնք պետք է կարվածատիրական հողերը բաժանեն աղղաբնակիությանը: Այդ նպատակով միջանի անգամ ստեղծվեցին, քանդվեցին, նորից կաղմվեցին, այսպես կոչված «հողային կոմիտեները», սակայն, իհարկե, դրանք աչքախարակ էյին ու նրանցից հողային հարցի լուծումն սպասել ծիծաղելի կլիներ. ընդհակառակը, հենց հողային այդ կոմիտեների անդամներն ու նախագահն էյին, վոր աշխատավորության ձեռքում դեռուս մնացած հողերը խլում և իրենց ձեռքն էյին կենտրոնացնում: Բաղձաթիվ որինակներից բերենք մեկը միայն: 1919 թ. վր դեկտեմբերի 29-ին դաշնակցական պարլամենտի նիստում Սահակ Թորոսյանը ելծիածնի դավառի մասին զեկուցելիս ասում է ի միջի այլոց նաև հետևյալը. —

«Ելծիածնի դավառի հողային կոմիտեն, վոր պիտի գրավեր աղնվականության հողերը՝ անմիջիկար դրուժյան մեջ է. ունեցել է միայն մեկ նիստ, այն էլ դրամական ավանսներ ստանալու մասին: Ելծիածնի դավառում կան 32 կարվածներ, վոչ մեկը չի դրավվել և 8 արձանագրությունների նախադիժ է կաղմված միայն, վորոնք և գանազան կասկածների անկիք են տալիս իրենց կաղմությունն ձեռով: Կոմիտեյի նախագահ Հովսեփ Հարությունյանը, վոր միաժամանակ պետական դուքերի վարչության ներկայացուցիչն է, վառեյանյութերի ապորինի գրավումներ է կատարում և սպա փրկանք ստանալով աղատվում»: ¹⁾

Ուրիշ կերպ էլ լինել, իհարկե, չէր կարող. Դաշնակցությունը չէր,

1) «Հասար» 1920 թ. հունվարի 7, № 5

վոր պիտի լուծեր հողային խնդիրները և կարվածատիրական, ազնվահանական հողերը տար հողազուրկ գյուղացիութանը: ²⁾

Մակայն ինչպես վերևն ասացինք, Իաչնակցութունը վոչ միայն կարվածատերերից հողեր չեր վերցնում ու այն բաժանում հողազուրկ գյուղացիութանը, այլ և ընդհակառակը, նա ի հաշիվ աշխատավորական զանգվածների ստեղծում եր նորանոր կարվածատերերի կաղերը:

Այսպես, Իաչնակցութունը վոչնչացնելով թուրք ազդարնակութանը և սեղմելով հայ աշխատավորութանը, նրանց հողերը տալիս եր «պարլամենտի անդամներին», նրանց նոր կարվածատերեր դարձնելով: Այսպես, հողեր ստացան պարլամենտի անդամներ՝ Հ. Տերտերյանը, Միրակ Գրիգորյանը, Պերճուհի Բարսեղյանը, Արամ Մաֆրատյանը, Վառվառե Մահակյանը, Լեոն Պետրոսյանը, Հայկ Սարգսյանը, Հակոբ Հակոբյանը, բժիշկ Հովսեփ Տեր-Դավթյանը, Լեոն Թադևոսյանը, Վահան Նավասարդյանը, բժիշկ Մելիքյանը, Մաքսապետյանը, Միրաբյանը, Արշակ Դադարյանը, Վարդան Տեր-Թորոսյանը, Գևորգ Վարչամյանը և այլն, այլև միևնույնի կանայք տիկ. տիկ. Հայկանուշ Գյուլխանզարյանը, Ոլգա Արարատյանը և այլն ու վերջապես պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ. Ստեփան Կամսարականը, Թադևոս Թոշյանը, Գյուղալյանը և այլն շատ շատերը (այս մասին տես «Սոցիալիստ հեղափոխական»-ի 1920 թ. 27 ապրիլի, № 12-ում տպված պարլամենտի «Սոցիալիստ հեղափոխականներին» Փրակցիայի հարցապլանը):

Ահա այս բազմաթիվ պորտաբույծ տիկիներն ու պարոններն ստանալով իաչնակցական կառավարութունից կարվածքներ, ստանում եյին նաև ամեն մի ոճանդակութուն՝ շահագործելու այդ կարվածքները. նրանք կապալով եյին տալիս և նրանց (կարվածքների) վրա ամենավայրազ կերպով աշխատեցնում եյին ընչազուրկ աղքատ գյուղացիութանը:

«Լուռում մինչև այժմ շարունակվում է նույնիսկ խոշոր հողատիրութունը: Մի Մուլեյման Ալի ողլի, մի Հասան Բեկ և Յեգիգարով և այլ բեգեր մինչև որս ել շահագործում են Քյոթիսում: Մի Մոսնանց Վասիլ մինչև որս ել կարվածատեր է 1135 դեռյալ տին սքանչելի վարելահողի. մի Արամյան մինչև որս ել «իլ» անտառներից վազոններով փայտ է կրում ու հազարներով ծախում, իսկ ավելի մանր ազնվականներ ու հողատերեր՝ զանազան Արզությաններ, Ծահվերդյաններ, Կարանթարյաններ, Բաչբեյուք Մելիքյաններ և այլն և այլն, շտապում են ծախսել, ինզճ գյուղացուց փողը սղկել... Հողային խնդիրը Լուռում են կետի վրա յն կանգնած, ինչ բռնապետական ուժիմում: Յերբ Մզարթեցիք ու Կազանչեցիք փորձեցին դիպել կարվածատիրութանը՝ Ալլահվերդու կոմիտարիատից, անգլիական գուբերնատորից ինչ վոր թուղթ բերին ին խելոք կացեք, ձեր պամեչչիկներին միք նեղացնիլ»:

(Տես «Լուռվա գյուղացիութան ձայն» 1920 թ. փետրվարի 1 № 2):

2) Խոշոր հողատիրութան գոյութունը ցույց տալու համար շատ լավ սրինակ կարող է ծառայել և Լուռին, վորի մասին ահա գեոևս 1920 թ. գրվում եր.

նր: Իաչնակցութան տիրապետութան ժամանակ գրեթե բոլոր դաչնակցական միևնույն խմբապետները, «բարձրաստիճան պաշտոնյաները» ձեռք եյին դրել իրենց համար սեփական կարվածքներ և այդ կարվածքները, նորից ենք ասում, ստացել եյին նրանք ամենաբունի կերպով, աշխատավորական զանգվածների հաշիվն: Բունի կերպով դուրս եյին բշվում հողամասերից գյուղական ազդարնակութանը և սրան կամ նրան տրվում կարպուլ՝ տանյակ տարիներ և ժամկետով: Այս մասին բերենք մի օրինակ միայն. Դիլիջանի գավառի Աչաջուր գյուղի համայնքի տրամադրութան տակն եյին, սկսած 1912 թվից, «Դանադոան» կոչված բավական լայնածավալ արոտատեղիները, վոր գտնվում է Դալիդաղ լեռան լանջում, դեպի Բորչալու և Լուռի տանող լեռնային ճանապարհի վրա: Այդ արոտատեղիներից միշտ ողողվել է Աչաջուրի գյուղական համայնքը և այն նրա տրամադրութան տակ է յեղել: Իաչնակցական կառավարութունը, 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ին, № 5396 կարգադրութամբ հրահանգում է դուրս քել աչաջուրցիներին այդ արոտավայրերից: Այնուհետև «Դանադոան» արոտավայրերը Աչաջուր գյուղի համայնքից, նույն գավառի համայնական վարչութան նախագահ Ներսես Ջաղեթյանը 1920 թ. հունվարի 9-ին դիմում է իաչնակցական կառավարութան այսպես կոչված պետական գույքերի գլխավոր վարչութանը այդ տերրիտորիան իրեն հատկացնելու: Յեվ պետական գույքերի գլխավոր վարչութան պետ պարոն Տոլյարը (վորը նույնպես կարվածքներ ուներ Յերևանի շրջակայքում) առանց տատանվելու, այդ ամբողջ տերրիտորիան, վորով ապրում և կերակրվում եր ամբողջ Աչաջուրը և հարևան գյուղերի ազդարնակութունը, հանձնում է Ներսես Ջաղեթյանին 1920 թ. մարտի 3-ին, 99 տարի կապալակարգով: ³⁾

Իաչնակցութունն ինչպես տեսնում ենք վոչ միայն չի կաշում խոշոր հողատիրութանը և կարվածատիրութանը, այլ և ընդհակառակը՝ դեղծում է կարվածատերերի ու հողատերերի նոր շերտեր: Կարվածատիրութունը ձգտում եր ընդգրկել վողջ յերկիրը: Իզուր չեր, վոր անգամ պարոն Արզալյանը, վոր գնացել է Ծարուրի շրջան կողպուտներ անելու՝ վարչապետին ուղղված գեկուցման մեջ գրում է.

«Ծարուրում ստեղծված է մի տեսակ անցողիկ կարվածատիրութան»:

Իաչնակցութան սոցիալական-անտեսական քաղաքականութունը հողային հարցում ահա այս եր. ի հաշիվ ընչազուրկ աշխատավորական մասսաների՝ նոր կարվածատերեր ստեղծել, կարել աշխատավորական զանգվածների գոյութան վերջին միջոց-հողը և տալ զանազան միևնույնիստներին ու պաշտոնյաներին:

Բայց այդ քաղաքականութունը տարվում եր վոչ միայն հողի նրկատմամբ, այլև տարածվում է նաև անտեսութան այլ ճյուղերի վրա: Անգամ հենց գետերը, լճերը, վորոնցից ոգտվում եյին շրջակա գյուղերի բնակիչները ձուկ վորսալով, տրվում եյին կապալով այս կամ այն բուրժուալին, իսկ ազդարնակութունը դրվել իր ապրուստի այդ խոզուկ միջոցից ևս: Սեանա լճի և շրջակա գետերի սպասարժման մասին այն ժամանակ «Ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը գրում եր.

3) «Գյուղացու ձայն» 1920 թ. № 1

«Նորադուզ. նոյեմբերի 10 :

Մովից ու գետից այս աշնանը ձկնորսութեան կապալը մեր գյուղից խզկեց ու տրվեց մասնավոր մարդկանց, չափազանց ցածր վարձով՝ միայն 35 հարարով: Մեր գյուղը պատրաստ եր դրանից ել ավելի տալու, բայց Նոր-Բայազետի կուլակները և գործաները խեղճին մեզանից զեռ հնուց մեր և հարեան յոթ գյուղերի ապրուստի դիտավոր միջոցը և հանձնեցին իրենց մարդուն՝ Մկրտիչ Աֆրեկյանին, վոր իր մեջքի հետևն ունենալով քաղաքադիտին՝ իր յեղբորը, այժմ ել 12 զինվոր և ուղարկել հսկեռ, վոր ծովից գոչութուն չլինի: Այս նոր անտեսական ձնչումը նպաստեց մեր գյուղացիների արտադրութիւն, թեև ճանապարհներն ամբողջապես չեն բացվել, բայց մեր գյուղից ամեն որ մի քանի բնատնիք և առանձին մարդիկ են գնում Քիֆլիս և Ռուսաստան աշխատանք դոնելու: «Մովից կմեռնենք» ասում են բոլորը և հուսահատական դրութեան մեջ դրսից մի լույս ծագելուն ենք սպասում»¹⁾:

Հասկանալի յե իհարկե, դաշնակցական կառավարութեանը, վորպես հայ բուրժուազայի իշխանութուն, չեր կարող չմտածել հայ բուրժուայի, հայ կուլակի կապիտալների կուտակման, նրանց գրավները լցնելու մասին: Նա իր դերումն եր: Սակայն դաշնակցական կուտակցութունն իր դերում ավելի ցայտուն հանդես եր գալիս գյուղի ներսում իր սոցիալ-դասակարգային այն քաղաքականութեամբ, վոր նա վարում եր գյուղում անիջապես և ուղղակիորեն գյուղական տարրեր խափերի նկատմամբ:

Ծնորհիվ սոցիալ-դասակարգային այդ քաղաքականութեան, Դաշնակցութեան վողջ արևադարձային բնթացքում գյուղն ասլում եր այնպիսի մի ուժեղ պրոցես, վորի հետևանքով գյուղը բաժանվում է յերկու բեռների, յերկու ծայրերի: Մի բեմեռում մի քանի կուլակներ

Այս հողի վրա գյուղացիները զեռես առաջ խոչոր բնդհարումներ ունեյին դաշնակցական կառավարութեան դրքերի հետ: Ահա այդ բնդհարումներից մեկի պատմութեանը, վոր ցինիկորեն նկարագրում է դաշնակցական «Նոր Հորիզոն» թերթը:

«Հոկտեմբերի 20-ի զիշերը իշխանութեան կարգադրութեամբ Նոր-Բայազետի գավառի միլիցայետ Բուրթել Թառուսյանը 40 միլիցիոներներով շրջապատում է «գոլլակները» կոչվող ծովափը, վորտեղ Դչաղ գյուղի զինված ամբոխը կառավարութեան պահանջի հակառակ վորսում եր Սեանա լիճը հարստացնող և լցնող «գոլլակ» տեսակի ձուկը: Լուսարացին այդ գյուղերի 130-150 հոգի զինված ամբոխն սկսում է զիմադրութուն ցույց տալ միլիցիայետին: Ամբոխին ողնութեան են գալիս գյուղերից սկսվում է կատաղի կոիվ միլիցիոներներին և ամբոխի միջև, վոր տեմվում է չորս ժամ: Ծնորհիվ միլիցիայետ Բուրթելի հմտութեան նրան հաջողվում է չորս ժամի չափ կովից հետո փախուստի սալ ամբոխին, վորոնք կորցնում են յերեք մարդ սպանված և չորս մարդ վիրավոր, իսկ միլիցայետը կորուստ չի ունենում: (Տես «Նոր Հորիզոն» Թիֆլիս 1918 թ. № 15):

և վաշխառուներ, վոր կենտրոնացրել եյին իրենց ձեռքում գյուղի աշխատավորական մասսաների ամբողջ կայքն ու գույքը, հողերը դաշտերն ու այգիներն և այլն, կլորացրել, բաղմայատիկ եյին իրենց կապիտալները և մյուս բեմեռում՝ գյուղի աշխատավորական հողագուրկ, գոյութեան վերջին մնացորդներից գուրկ հոծ, թշվառ գանգավածներն եյին, վոր գործադուրկների հակապական բանակ կազմելով, մի կտոր հացի համար թափառում եյին ամեն տեղ, մուրում, հաճախ կուտրվում սովից, իսկ լավագույն դեպքում մտնում ստրկական աշխատանքի այս կամ այն բորժուայի, կուլակի և վաշխառույի մոտ:

Թե իրոք Հայաստանի գյուղն ինչպի՞սի պրոցես է ապրել, դաշնակցութեան տիրապետութեան որոք, այդ մասին մենք այստեղ կբերենք միայն մի յերկու փաստ: 1919 թ. հունիսի 14-ին «Հայաստանի Հանրապետութեա ներք. գործոց մեծհարչո պարոն մինխատրին» Յերեվանի բնակիչ ինտիլիգենտներից մեկը ներկայացնում է մի դիմում-խընդեր՝ իրեն պաշտոն տալու համար, վորտեղ ահա ի միջի այլոց ասված է եետևյալը.—

«Անցյալում յես հարզո մինխատրութեանդ զեկուցում եյի տվել դավառական ժողովրդի ծայր աստիճան սեփականագրկութեան նկատմամբ, ուր ասված է, վոր հարուստ դասակարգն ողտվելով հանգամանքից սպեկուլիացիայի յե յենթարկում և հախչատակում յերկրագործ ժողովուրդի ամբողջ ունեցվածքը տան կարասիքից սկսած մինչև նրա տավարը, գործիքը, տունը, հողը, այգին, այդու յերեսը, կանաչ արտերը և այլն: Յես վերջերս յեղա Ղամարույի շրջանում, ուր Ֆիդիկապես ու տնեսապես իսպառ քաղքայլած ժողովուրդն ամենաչնչին գներով ծախել է այգիները, տներն ու ամբողջ տարվա բերքը...»⁵⁾

Գյուղերը շրջող ինտիլիգենտը լավ է նկատել, այն պրոցեսը, վորի մասին մենք խոսեցինք քիչ վերև. բայց այդ իրականութունը տեսնում եյին նաև դաշնակ-պորտֆելավոր ու անպորտֆել բաղմայատիկ մինխատրներն ու նախարարները, վորոնք սակայն հրճվում և թող եյին վշում աշխատավոր գյուղացիութեան աչքերին: Ինքը, տիրահոչակ Վրացյանը, վոր այն ժամանակ կոչվում եր վորպես «գյուղատնտեսութեան և պետական գույքերի նախարար», 1920 թվի հուլիսի 20-ին, № 4083 գրութեամբ դիմում է «Հ. հ. նախարարների խորհրդին», ուր ի միջի այլոց ասվում է.—

«Ապրուստի պայմանների դժվարութեան և հացի պակասութեան պատճառով շատ տեղեր աշխատավոր գյուղացին ցանքս անելու համար ստիպված է յեղել վաշխառուական պայմաններով սերմացու փոխ առնել հաճախ մեկին յերկու վճարելու համար. շատ տեղերը սոված գյուղացին չնչին գներով ծախել է չքաղած արտն ու այգին»⁶⁾

Չքավոր ու միջակ գյուղացին ծախում եր իր ունեցվածքը՝ ֆիդիկական գոյութունը պահպանելու համար, իսկ գյուղի կուլակներն իրենց ձեռքն եյին կենտրոնացնում քաղքայլող գյուղացիութեան ունեց-

1) «Ժողովուրդ» 18 է. նոյեմբերի 25, № 38.

5) Պետարիսիվ ներք. գործ. մի. գործ № 1809
6) Պետ. արիւի Կոմսարբն. խորհուրդի գործ № 139

վածքը: Իր ժամանակի մի մասնավոր վիճակագրության տվյալների համաձայն Արեւմտեւորոսի գավառի Համամուլույի շրջանի տասնչորս գյուղերի բոլոր ծխերի միայն 8%-ն և ունեւոր յեղել, իսկ 92%-ը չքա- վոր: 1) Աւերիչ խողով գյուղի 92%-ը աղբարնակութունից թալանված, հախրտակված եր ու ամեն միջոցներից գուրկ, սոված, իսկ ամբողջ գյուղն իր դաշտերով, հողերով և բոլոր հարստութիւններով դանդաղեց- եր այդ 8%-ի՝ գյուղի կուլակների և վաշխառուների ձեռքին: Ավելի վատ դրութիւն եր ապրում Հայաստանի մնացած գյուղերի գյուղա- ցիութիւնը: Պակասը լրացնում եր դաշնակցական կառավարութիւն հարկային քաղաքականութիւնը, վորը կապարի ծանրութիւնը ընկնում եր աշխատավորական մասսաների վրա և նրանց վերջնականորեն մատ- նում կատարյալ թշվառութիւն, սովի և մահվան: 2)

Այսպես եր ահա Հայաստանի գյուղացիութիւն կացութիւնը, վորի ընդհանուր նկարագիրը տալիս եր դեռ այն ժամանակ «Կոմունիստ» **Թերթը**, յերբ նա գրում եր.—

«Քերեւս աշխարհի վոչ մի անկյունում աշխարհի արագու- թյամբ չի աճում թշվառների, խեղճերի, շահագործվողների թա- նակը, վորդիսի արագութիւնը այդ կատարվում և Հայաստանի գյուղերում: Իրականութիւնը ներկայացնում և մի սոսկալի պատկեր: Այն աշխատավոր գյուղացին, վոր յերկար տարիների արշուն, քրտինքով ձեռք եր բերել մի գույք յեզ, այստը ստիպ- ված և ծախել կուլակին այդ յեղները, յուր ընտանիքը քաղցի ու մերկութիւն անողոք ճիրաններից գոնե ժամանակավորապէս փրկելու: Այդպիսիներ թիվը գյուղում կազմում և ամենախոշոր տոկոսն աղբարնակութիւն: Մտիւնելով լծկանը գյուղացին յուր ընտանիքը հողիվ ստիպ ու կես կամ ամենաշատը յերկու ամիս կարողանում և ապրել: Այնուհետև հնարավորութիւն չունենա- կարողանում և ապրել: Այնուհետև հնարավորութիւն չունենա- վորական ուժը գյուղի կուլակին, վորը նրան աշխատեցնում և դաշտերում, այգիներում և անտառներում: Բայց վորովհետև գյուղում կուլակներ թիվը հասնում և միայն մի քանիսի, ըն- չագուրկ դարձող գյուղացիների՝ հարյուրների, մյուս կողմից գյուղում կան նաև յեկվոր բանվորներ (գաղթականներ), ուստի և առաջ և գալիս անգործ ու քաղցած կիսապրոլետարիատի մի

ստվար բանակ, վոր յուր վրա կրում և լքվածութիւն, տանջվա- ծութիւն, մերկի ու քաղցի սոսկալի կնիքը: Աղքատների ու ան- գործների, հալածյալների ու շահագործվողների թիվն աճում և որերով ու ժամերով, մյուս կողմից ել գյուղի տնտեսութիւնը փաստորեն աղբարնակութիւն միջանի տոկոսը կազմող միայն կուլակների ձեռքում, վորոնց հովանավորում և դաշնակցական կառավարութիւնը հանուն «աղբային կապիտալի ուժեղացման»: Յեվ այս ամենի հետեանքով արագորեն աճում և գյուղական թշվառացած հոծ մասսաների դժգոհութիւնն ընդդէմ կուլակնե- րի ու սրանց հովանավորող կառավարութիւնը»: 3)

Սակայն այդ ընդհանուր կացութիւն մեջ հանդես եր գալիս՝ վոչ միայն մասսաների դժգոհութիւնները, այլև նրանց ուղղակի հեղափո- խական, համարձակ քայլերը: Հողազուրկ մասսան սկսել եր շարժվել իր ձեռքով լուծելու հողային հարցը: Այնպիսի դավառային համա- նական վարչութիւնն իր 1920 թ. ապրիլի 2-ի № 283 գեկուցման մեջ, ուղղված «պարզամեծի պարոն նախագահին» այդ մասին ք միջի ալոց գրում և.—

«Այժմ շատ ուժեղ և և սուր բնավորութիւն և ստացել ժողո- վըրդի մեջ հողաբաժանութիւն խնդիրը: Տարիներով հողազուրկ գյուղացիները սրահանջում են հող և հողի հավասարեցում և արդեն իրենք սկսել ելին այդ գործը, վոր առաջ և բերել ամեն գյուղում յերկու հասանք: մեկը— վորից հող պիտի կտրվի, իսկ մյուսը— վորոնց հող պիտի տրվի: Ամեն որ վաղարշապատ են թափվում հարյուրավոր գյուղացիներ, վորոնք առում են.— «Հո- դային հարցը մենք դժվարանում ենք վորոշել, յեկեք տեղն ու տեղը տեսեք, քննեք ու վորոշեք, թե չե մենք ստիպված պիտի լինենք մեր յեղանակով՝ հեղափոխական ճանապարհով վճռելու այդ հարցը: Դրութիւնը յուրջ և և յեթե մենք միջոցներ ձեռք չառնենք, իրոք առանց մեկ, կովով ու դավով կլուծեն այդ և նման շատ հարցեր: Յեթե կառավարութիւնը և մենք հողային կնճոտ հարցում նրանց արդար սրահանջին չբավարարենք, ա- պագայում նրանց հետ հեշտ չի լինի գործ ունենալ»: 4)

Այսպես, դաշնակցական կուսակցութիւն բուրժուա-կուլակային քաղաքականութիւնը ծայր աստիճանի թշվառութիւն յենթարկեց Հայաստանի աշխատավորական մասսաներին, վորոնք իհարկե չեյին կարող տանել յերկար տարիների իրենց վրա դրած ծանր լուծը և նրանք դիմեցին հեղափոխական պայքարի ու մայիսյան հերոսական ապստամ- բութիւն միջոցով, բանվոր դասակարգի և նրա կուսակցութիւն դե- կավարութիւնը հասան հալթական նույնմբերյան հեղափոխութիւնը:

Մինչև այժմ մոտավոր կերպով ծանոթացանք Դաշնակցութիւն սո- ցիալ-անտեսական քաղաքականութիւնը գյուղատնտեսութիւն և գյու- րացիական աղբարնակչութիւն նկատմամբ: Այժմ կարևոր և դոնե թեթև կերպով նշել Դաշնակցութիւն սոցիալ-դասակարգային քաղաքականու- թիւն կոնկրետ արտահայտութիւններն արգյունաբերութիւն բնագա- վանում բանվոր դասակարգի նկատմամբ:

Դաշնակ պարոնները, վոր չեն քաջվում խոսել բանվոր դասակարգի

7) Ա. Ստեյնյան «Ուր և յեղը» 1920 թ. Նախիճեան, 2-րդ տպագր. էջ 9.
 8) Ավելորդ չե բերել այստեղ Դաշնակցութիւն կառավարութիւն հարկային քաղաքա- կանութիւն մասին մի փոքրիկ նմուշ ցույց տալու համար թե ինչ անխնայի դրութիւն մեջ եր աշխատավորութիւնը: 1920 թ. մարտի 22-ին Սուրմալույի գավառի Դավիդբէկ գյուղի գյուղացիները դիմում են ներք. դործ. միխտարին, ուր ք միջի ալոց գրում են.— «Սույն ամսույ 18-ին մեր հասարակութիւն կոմիսարը հրավերելով հասարա- կութիւնը ժողովին հայտնեց, վոր մենք հրավիրված ենք ժողովրդական պաշտոնյաների այսինքն՝ հաս. կոմիսարի քարտուղարի և այլ ծառայողների ամսականները վորոշելու, վորի գումարը հասնում և 100— են, ավելի հազարի: Բացատրելով մեզ ժողովի նյութը ապշեցիք, ահելով դառը աղքատ և սովի ճիրանների մեջ դանվող ժողովուրդը սպա- տում և որից-որ ինամատարա. նախարարից բաց թողնված նպաստին, վորպեսզի սովից յմահանան, իսկ այսոր պահանջվում և նրանից պաշտոնյաների վարձ՝ տասնյակ հազա- րներով ամեն գյուղից, վոր յերբեք անկարող և վճարել»—(Պետ. արխիվ ներք. դործ. մի. գործ № 1853):

9) «Կոմունիստ» հազու 1920 թ. ապրիլ, № 2
 10) Քեռ արխիվ. Կոմ. Երեւոյի գործ № 157

անունից, հողերի ու խոչոր արդյունաբերութեան պետականացման մասին, ձեռք չստանալով, խոչոր սեփականութեանը: Յե՛վ իհարկե՛ք զաշնակցական կուսակցութեանը չէր, վոր պիտի պետականացներ արդյունաբերութեանը, նա դրանով իսկ դավաճանած կլիներ իր դասակարգին՝ հայ բուրժուազիային: Նա ընդհակառակն, ինչպես վոր պետք էր իր դասակարգին, սրբագործեց խոչոր մասնավոր սեփականութեանը և լիակատար հնարավորութեաններ ու ամեն միջոցներ ստեղծեց հայ գործարանատերերին աղատ կերպով կապիտալներ կուտակելու: Նա, վորպես այդ դասակարգի կուսակցութեանն ամենալավ կերպով սպասարկում էր հայ բուրժուազիային, ողնում էր նրան՝ բանվոր դասակարգին և աշխատավոր գյուղացիութեանն էլ ավելի շահագործելու համար: Սրբյունաբերութեան պետականացման մասին զաշնակցական տիրապետութեան որոք վոչ մի խոսք անգամ չէր կարող լինել:

Վորպես հայ բուրժուազիայի կուսակցութեան, նա ամեն կերպ ծառայում էր նրա կապիտալների կուտակման, նրա շահերի համար: Լինելով հայ բուրժուազիայի մարտական կուսակցութեանը, կյանքի կոչվելով հայ բուրժուազիայի նպատակների, շահերի, նրա կապիտալների կուտակման համար, Դաշնակցութեանն այդ բոլորի պատճառով պիտի վարեր և վարեց սոցիալ-դասակարգային այնպիսի մի քաղաքականութեան, վորով ավելի ևս բանվոր դասակարգին կարողանա կեղեքել, շահագործել ի փառս հայ բուրժուազիայի: Դաշնակցութեանը պիտի անասելի դաժան շահագործման, կեղեքման յենթարկեր Հայաստանի բանվորութեանը, վորպեսզի կարողանար նրանից հավելյալ արժեքներ ստեղծել ու այդպիսով հայ բուրժուազիայի կապիտալները կուտակել: Հայաստանի բանվորութեան դրութեանը զաշնակ կառավարութեան վաղ տիրապետութեան ժամանակ անտանելի, սարսափելի և դժոխային էր: Փաստորեն չկար և վոչ մի որևէ բանվորական որվա, աշխատավարձի, սոցիալական ապահովագրութեան մասին, բանվորին կարելի չէր ծեծել, թալանել, կողոպտել, աշխատեցնել 11-16 ժամ և ընդհանրապես այնքան, վորքան կցանկանային: Դրութեանն այնտեղ էր հասել, վոր անգամ ինքը՝ զաշնակցական կառավարութեան արյապես կոչված «խնամատարութեան և աշխատանքի» մինիստրը, ստիպված էր խոստովանել բանվորների ու «ցածր աստիճանի» ծառայողների սոսկալի, վատթար կացութեանը: Այսպես որինակ այդ մինիստրութեանը 1919 թ. ոգոստոսի 28-ին հրատարակում է մի աղբ, վորտեղ իմիջի այլոց բանվորների ու ծառայողների դրութեանը հետևյալ կերպ է նկարագրում. —

«Վերջին ժամանակներս թե բանվորութեան և թե ծառայողների կողմից բազմաթիվ դիմումներ են լինում աշխատանքի միևնիստությունն այն բանվորությունների և կամայականությունների մասին, վորոնց յենթակա էլին բանվորութեանը և ծառայողները, թե հասարակական թե մասնավոր և նույնիսկ պետական հիմնարկներում: Յուրաքանչյուր հիմնարկութեան կառավարիչ, յուրաքանչյուր արհեստանոցի կամ գործարանի տեր առանց քննութեան կամ որևէրով վորոշված ժամանակամիջոցի ազդարարման, արձակում է պաշտոնից այս կամ այն բանվորին կամ պաշտոնյային՝ սովի մատնելով անտեսական այս ծանր պայմաններում ծառայողի ընտանիքը: Շատ անդերում աշխատեցնում են 11-15

ժամ և հացի այդ շատ դեպքերում թույլ և տրվում դեպի աշխատող գործատերերի և կառավարիչների կողմից վերին աստիճանի կոպիտ վերաբերմունք ու մինչև անգամ հայհոյանքն ու ծեծք»¹¹⁾

Նույն այդ մինիստրութեանը, 1920 թ. հունիսի 28-ին, № 1137 դրութեամբ, նախարարների խորհրդին բանվոր-ծառայողների որ-որի վրա վատացող սոսկալի դրութեանն արտահայտում է հետևյալ միջանիժլատ խոսքերով.

«Թե պետական և թե հասարակական ու մասնավոր հիմնարկութեանների և ձեռնարկութեանների ծառայողներն ու բանվորներն որեց որ աղքատանում են՝ ծախելով ինչ վոր ունեն՝ իրենց և ընտանիքի գոյութեանը պահպանելու համար: Յե՛վ չկա վոչ մի հիմք մտածելու, վոր այս բոլորը ժամանակավոր յերևույթ է»¹²⁾

Դաշնակցութեան տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանում բանվորութեան գերազանց մասը կենտրոնացած էր յերկաթուղու վրա: Այդ պատճառով ավելորդ չի լինի միջանի փաստեր դրսևորել առանձնապես յերկաթուղու բանվորութեան կացութեանից: Այսպես. յերկաթուղու շրջանային զաշնակցական կոմիտեն անգամ 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ին «Հ. հ. վարչապետին» գեկուցում էր, վոր՝

«Հ. հ. յերկաթուղիների բանվորութեան անտեսական ներկա դրութեանը սոսկալի յե: Ամենազլխավոր և անհրաժեշտ պատճառը հացի չլինելու խնդիրն է: Յերրորդ շրջանի բանվորութեանը ամբողջ տարվա ընթացքում կանոնավորապես չի ստացել հացի բաշխումը: Ավելի սոսկալի չափերի հասավ հացի խնդիրը մասնավորապես մայիսյան դեպքերից հետո... որինակ ստացված է ալյուր 1. մայիսի 13 որվա կես Փունտ ծառայողներին և 1/4 Փունտ ընտանիքի անդամներին 2. հունիսի 16 որվա նույն չափով 3. հուլիսի 16-ի, իսկ 4. ոգոստոսի 1-ից վոչ մի Փունտ ալյուր մինչև որս»¹³⁾

Յե՛վ վորվեհատե այդ պատճառներով յերկաթուղու վրա շարունակարար լինում էր գործադուլներ, ընդհարումներ, բանվորների ու դաշնակ- խմբապետների միջև, և վերջապես գլուխ կորցրած հերոսական մայիսյան ապստամբութեանից, վորի ղեկավար կենտրոնը հենց հանդիսանում էր յերկաթուղու բանվորութեանը, զաշնակ կառավարութեան «նախարարապետը» ստիպված յեղավ աչքախարուկ խաղալու համար, մի իբր թե «քննիչ հանձնաժողով» ուղարկել յերկաթուղու բանվորների ու ծառայողների դրութեանը պարզելու համար: Այդ հանձնաժողովը, վոր իհարկե մատնելի արանքով նայեց իրերի դրութեանը, 1920 թ. սեպտեմբերին կազմեց մի գեկուցում ուղղված «Հ. հ. պարոն նախարարապետին» վորն այնուամենայնիվ բնորոշ և շատ հետաքրքիր, չնայած նրան, վոր այդ գեկուցումը իհարկե, շատ բաներ չէր կարող պարունակել: Այդ գեկուցումն սկսվում է հետևյալ կերպ.

«Ձեր կարգադրութեան համաձայն հանձնաժողովը ըննելով 3-րդ ուսյոնի յերկաթուղու ծառայողների ու բանվորների դրութեանը պատիվ ունի գեկուցելու հետևյալը.

11) Պետ. արխիվ ներք. գործ. մին. գործ № 1843.
12) Պետ. արխիվ. նախարարն. խորհուրդ № 158
13) Պետ. արխիվ նախարարն. խորհուրդի գործ. № 154

իրենց կենտրոնական որդան «Հառաջ»-ի «Մպատվող գործադուլը» խորագիրը կրող խմբագրականում ազդարարում են. — «Գործադուլը սարսափելի յե և յերկիրը (այսինքն՝ Դաշնակցությունը Մ. Ն.) չի ների այդ քայլը: Գործադուլը իրավամբ կնկատվի ընդհանուր հակապետական և հակաօղորդական մի ակտ, պատճառ յեղողները չեն կարող ներվելը»: 17)

Դեռ ևս գործադուլից առաջ, յերբ նա չեր տեղի ունեցել, այլ միայն սպասվում էր, Դաշնակցությունն ահաբեկում է բանվորությանը, աղաքարբելով, վոր ինքը գործադուլորներին նկատմամբ կլինի անողոք ու վճռական: Յեվ իրոք, ինչպես ասացինք, ամեն մի գործադուլին մասնակից բանվորների նկատմամբ նա վարվում էր ամենանողոքաբար, վճռական կերպով ճնշելով գործադուլները, փրկելով «սրբազան սեփականության» իրավունքները, պահպանելով աշխատավորական մասսաների հաշվին կուտակվող հայ բուրժուազիայի կապիտալները:

Թվում է թե այսքանն էլ բավական է, ցույց տալու թե Դաշնակցությունն ինչպիսի քաղաքականություն էր վարում և ինչպիսին կարող էր նա լինել աշխատավորական մասսաների նկատմամբ: Այսքանն էլ բավական է պատկերելու բանվորության ու աշխատավորության կացությունը Դաշնակցության տիրապետության որոք:

Այդպիսով մենք ծանոթացանք Դաշնակցության սոցիալ-դասակարգային, տնտեսական ընդհանուր քաղաքականությանը՝ բուրժուա-կուլակային մի քաղաքականություն, վորը հետադուրում էր բանվորության և աշխատավորական լայն զանգվածների արշան գնով ապահովել հայ բուրժուազիայի կապիտալները, ապահովել յեղած կալվածատերերին և ստեղծել նոր կալվածատերեր, գարկ տալ կուլակության, ամեն կերպ ոժանդակել նրան՝ կլորացնելու «իր» հողային և զբաղական հարստությունը և այլն:

Այդպիսի բուրժուա-կուլակային քաղաքականություն վարելով Դաշնակցությունը, վորպես հայ բուրժուազիայի ռադիկալիզմ կուսակցությունն ստեղծում էր ընչպուրկ, գոյության ըրտը միջոցներից զուրկ հյուծված աշխատավորական զանգվածների նորանոր խմբեր, վորոնք և գումարվելով այդ նույն Դաշնակցության կողմից սարքված պատերազմների, ջարդերի, ավերումների հետևանքով կաղմված թշվառ, թալանված ու կողոպտված մասսաների հետ, կազմում էին աշխատավորական մասսաների մի հակալական զանգված և կանգնում մի ահուկ լի վտանգի՝ իրենց ֆիդիկական գոյության խոլառ վոչնչացման սարստեղծից վտանգի առաջ: Յեվ այդ վտանգը, մենք կտեսնենք, վոր շուտով իրականություն դարձավ:

ԴԱՇՆԱԿ ԳԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ «ԴՈ ՀԱՐՆԵՐԸ»

Սակայն դաշնակցական դժոխքի, Դաշնակցության տիրապետության տակ հեծող Հայաստանի աշխատավորական մասսաների կացության պատկերը լրիվ չէր լինի, յեթե մենք այստեղ չխոսերինք այն շտեմնված, սխտեմատիկ բնույթն ստացած թալանների, կողոպտանների, ավաղակությունների, կաշառակերությունների ու զեղծումների մասին, վորոնցով լի յեր Հայաստանը դաշնակցական կառավարության տիրապետության որոք և վորոնք հենց իրեն՝ դաշնակցական կառավարության հարազատ ծնունդն է յին:

Անվերջ կողոպտաններ, թալաններ ու բռնություններ, եկեղեցիներ, մարդասպանություններ, կաշառակերություն, ավաղակություն և այլն: Ահա դաշնակցական կառավարության «գոհարները», վորոնք շքեցուցիչ հարվածի պես իջնում էին առանց այն էլ հյուծված և թրջված ժողովրդի ընկած Հայաստանի աշխատավորական մասսաների գլխին և նրանց ֆիդիկական գոյության հարցն արդեն ուղղակի կասկածի տակ դնում:

Դաշնակ թալանչի խմբապետները և նրանց խմբերը, արշան բաղնիսներ սարքող հազարավոր դաշնակ մատուցերիստները, կաշառակեր ու զեղծարար դաշնակ պետականության բաղմաթիվ պաշտոնյաները, սկզուած գյուղի տանուտերերից, լիազորներից մինչև դաշնակ պարտֆելա-վոր միևնույնները, ահա այն վոհմակը, վոր մասսաների ծանր կացությունը դարձնում էր կրկնակի անտանելի:

Բնագաթիվ խմբապետներն իրենց խմբերով ֆրոնտ չե չին մեկնում, ամբողջ ժամանակ շյուղերն էին շրջում ու խաղաղ գյուղական ազգաբնակչությանը կողոպտելով էին դրադվում և գյուղացիության նկատմամբ ամեն տեսակ բռնությունների դիմում: Դաշնակցական պետական սարսառան ամբողջովին զեղծումների, դողությունների ու կաշառակերությունների բուն էր, իսկ դաշնակցական բաղմաթիվ մատուցերիստները իրենց մասնազիտություն դարձրած սխրագործություններով, մարդասպանություններով և ավաղակություններով չտեսնված չարիք է յին աշխատավորական զանգվածների համար:

Նորից խոսենք մաստերով: Դեռևս 1918 թվի ողոստոս ամսին դաշնակցական կառավարության այսպես կոչված ռադիկական նախարար գեներալ-մարտ Հախվերդյանն արձակում է իր № 13 հրամանը, վորտեղ գրում է. —

«Ամեն որ ստացվում են բողոքներ և արձանագրություններ ցորեքի կողմից բնակչության վրա կատարած անկարգությունների մասին: Վոչ միայն առանձին զինվորները, այլև ամբողջ շտաբներ յենթասպաների, ավաղ յենթասպաների և նույնիսկ սպաների առաջնորդությամբ անձնախառնարար վերցնում են հաց, անասուններ ու այլ մթերքներ, խլում են նույնպես դրամ, արժեքավոր իրեր, տնային գույք: Տալուց հրատարակողներին ծեծում են, վիրավորում և նույնիսկ զնդակահարում: չեմ կարող

Թույլ տալ նման դրուժյուն, յերբ զորքերը, վորոնք պիտի պաշտպանեն ժողովրդին արտաքին և ներքին թշնամիներէջ իրենց դառնում են ժողովրդի թշնամիները, յերբ դժբախտ ազգարնակութեանն իր իսկ զորքերի անկարգութեաններէջ փրկվելու համար պատրաստ ե փախչել Տաճկաստան և ընդունել տաճկականութեանն ու մահմեդականութեանն, միայն թե ազատվի զորքերի ասպատակութեաններէջ»¹⁾

Դրութեանն այնպէս սարսափելի եր, վոր անգամ դաշնակ կառավարութեան «գեներալ-մայորը» ստիպված ե խոստովանել իրականութեանը: Բայց նրա հրամանները, «չեմ կարող թույլ տալ»-ները, իհարկե, չեն յին կարող դրութեանը փոխել: Չե վոր, ինչպէս ժողովրդական առածն ե ասում՝ «ձուկը զլիսիցն ե հոտում»: Իաշնակցական կառավարութեանն և նրա զանազան մինիստրներն ու գեներալներն աջորդինակ բազմաթիւ հրամաններն ու վարչականները չեն յին կարող դրութեանը գոնե մաղաչափ անգամ փոխել զեպի լավը: Ընդհակառակ, քանի զնում դրութեանն այնչափ անվերջ վատթարանում եր: Հաջորդ տարին, 1919 թ. ոգոստոսին Գարալազյազի գավառային կոմիտարը ներք. գործ. մինիստրութեանը գեկուցում ե իր դավառի մասին հետևյալը.

«Զորականների կամայական դործունեութեանը հարստահարութեանն ե հասցնում գավառից առանց այն ել կեղեքված ժողովրդին. նրանց ամենորջա և բազմապիսի տահանջներն ու նրանց կատարել տալու միջոցները ծայր աստիճան զգվեցրել են գյուղացիութեան: Արող տարածները շատ անգամ չեն վերադաձափում. յեղները մորթումում են, ձիերը, ջորիները, եչերը ծախվում կամ փոխարինվում են վատերով. վոչ մի հնարավորութեանն չկա ստուգելու այդ զեպերի հեղինակներին: Գյուղացիք ուղղակի սմբակոծում են կոմիտարիատին խնդիրներով՝ հետ ստանալու մեկի եչը, մյուսի սայլը, ձին կամ ջորին... ավելորդ ե հիշել այգիների և բանջարանոցների մասին, վորոնք ուղղակի սխտեմատիկ վոչնչացման են յենթարկվում»: ²⁾

Կամ ահա վերջինք հենց դաշնակցական կառավարութեան «անկախ ու միացյալ Հայաստանի» մայրաքաղաքը, այնտեղ, ուր նստում ե յին դաշնակ ջոջերը, ուր նիստեր եր ունենում դաշնակցական տիրահաշակ հարրւամենաը»: Այստեղ նույնպէս թաղավորում ե համատարած բռնութեաններ, թալաններ և կողոպուտներ: Հենց նույն 1919 թ. ոգոստոսի 18-ին դաշնակ-կառավարութեանն այսպէս կոչված խնամատարութեան մինիստրութեանը ներք. գործոց պարոն մինիստրի անունով Յերեվան քաղաքում դորքի ձեռքով կատարվող բազմաթիւ բռնութեանների և թալանների մասին գրում ե.

«Մի շարքի առաջ պատիւ ունեցա ձեզ հայտնելու այն կամայական ու ահարիական բռնութեանների մասին, վորոնց յենթական յին քաղաք յեկող և մթերքներ բերող գյուղացիները Սուլյն բոլոր բռնագրավումները, վորոնք կատարվում են զինվորական իշխանութեանն այս կամ այն վարչութեան կամ անհատ պաշտերի կամ քաղաքային ինքնավարութեանն և միլիցիայի կող-

մից, չի հենված վոչ մի որենքի և վոչ ել վորեւե ժամանակավոր արած կարգադրութեան վրա, այլ կատարվում ե կամայական կերպով, վոր ընդունվել ե բառիս բուն նշանակութեամբ թալանի բնավորութեանն:

1. Յուրաքանչյուր սպա իր իրերը տեղափոխելու համար՝ քաղաքում կամ քաղաքից դուրս՝ ինքն անձամբ կամ իր զինվորների ձեռքով պահպանում սայլը բռնի գրավում և տանում ե բանեցնում ձրիաբար:

2. Յուրաքանչյուր զինվորական վարչութեանն սրեա կամ միլիցիայի միջոցով կամ յուր զինվորների՝ հավաքել ե տալիս գյուղերից քաղաք ապրանք բերող սայլապաններին և քչիւ տալիս Ղաճարլու, Սուրմալու, Ելմիածին և այլն: Ետա գյուղացիներ տեղից տեղ տեղափոխվելով մնում են դուրս շարքիներով. կորցնում են իրենց տահող միակ լծկան յեղները, ջարդում արաբան և դատարկաձեւ են յետ դառնում:

...3. Յուրաքանչյուր միլիցիա կամ զինվոր (հաճախ նաև մասնավոր մարդիկ) բազարից հավաքում են սայլերին այս կամ այն սպարվակով, տանում քաղաքից դուրս յուրաքանչյուր սայլից վերցնելով 200-300 ուղբլի արձակում են: Այս մի շարքի ե յես հետևում եմ այդ յերեւույթին և իսկական կատարվում ե այն, ինչ վոր յերեւակայել անգամ դժվար ե:

5. Առայտու գիշերով միլիցիաներները և զինվորները թղթով կամ առանց թղթի լցված շուկան ծեծի և ջարդի տակ հավաքում են սայլերը: Գյուղացիք շատ անգամ իրենց յեղները ծածուկ արձակում, փախցնում են, թողնելով սայլերը շուկայում կամ կադարանների դռներին:

...7. Առայտու գիշերով զինվորներն ու միլիցիաներները խմբեր կազմած կամ անհատաբար հայոց նոր գերեզմանատնից սկսած մինչև քաղաքի շուկան կտրում են սայլերի ճամբաները, վերցնում են բերած սպրանքը կամ դրամ և սպա բաց թողնում: Գաղաք հասնելով շուկայում կատարվում ե նոր թալան ժամը 4-5-ին»: ³⁾

Յեթե այսպէս եր դրութեանը կենտրոնում, այսպիսի բռնութեաններ, թալաններ ե յին տեղի ունենում «մայրաքաղաքում» դաշնակ-ջոջերի քթերի տակ, ապա հասկանալի յե թե ինչ կլինելու ծայրամասերում, վորտեղ գործում ե յին վոչ միայն դաշնակ զինվորները, մատուցրիստներն ու մեծամեծները, այլ և գյուղական կուլակները, դորբաները, գանաղան տեսակի լիպորները, ուսներ ու ամուսնաբերներ: Յեկ գրութեանն ինչպէս ասացինք, քանի զնում վատթարանում, ծանրանում եր: Ահա գայիս ե 1920 թիվը, բայց թալաններն ու կողոպուտները քանի զնում այնքան մասսայական կերպարանք են ստանում: Փոքրիկ որինակ ևս, այժմ արդեն 1920 թ. ոգոստոսից: 1920 թ. ոգոստոսին Գարալազյազի գավառապետին գեկուցում են գավառի գյուղերից, ուր խոստում են տիրող թալանների տեղեկութեանների մասին: Այսպէս որինակ, Բաշքենդ գյուղից գեկուցում են.

«Մեր գյուղն յեկած զինվորութեանը վերջնականապէս քայքայեց մեկ: Մեկ բոլորիս տերրորի յենթարկելով տանում ու ան-

1) Правительственный Вестник, Эривань 1928 г. № 5

2) Պետ. արխիվ, ներք. գործ. մին. գործ., № 1619

3) Պետ. արխիվ, ներք. գործ. մին. գործ., № 1420:

Թույլ տալ նման դրուժյուն, յերբ գործերը, վորոնք պիտի պաշտպանեն ժողովրդին արտաքին և ներքին թշնամիներից յիրենք դառնում են ժողովրդի թշնամիները, յերբ դժբախտ ազգաբնակչությունն իր խել գործերի անհարգություններից փրկվելու համար պատրաստ է փախչել ճաճկաստան և ընդունել տաճկականություն ու մահճեղականություն, միայն թե ազատվի գործերի ասպատակություններից»¹⁾

Դրուժյունն այնպես սարսափելի էր, վոր անգամ դաշնակ կառավարության «գեներալ-մայորը» ստիպված է խոստովանել իրականութունը: Բայց նրա հրամանները, «չեմ կարող թույլ տալ»-ները, իհարկե, չեյին կարող դրուժյունը փոխել: Չէ վոր, ինչպես ժողովրդական առածն է ասում՝ «ձուկը գլխիցն է հոտում»: Դաշնակցական կառավարության և նրա զանազան միևնույնիստների ու գեներալների այդորինակ բազմաթիվ հրամաններն ու վորոշումները չեյին կարող դրուժյունը գոնե մաղաչափ անգամ փոխել ղեպի լավը: Ընդհակառակ, քանի զնում դրուժյունն այնչափ ավելի վատթարանում էր: Հաջորդ տարին, 1919 թ. ոգոստոսին Գարալազյազի գավառային կոմիտարը ներք. գործ. մինիստրությանը գեկուցում է իր դավառի մասին հետևյալը.

«Զորականների կամայական գործունեությունը հարստահարության և հասցնում գավառից առանց այն էլ կեղեքված ժողովրդին. նրանց ամենորշա և բաղմապիտի պահանջներն ու նրանց կատարել տալու միջոցները ծայր աստիճան զգվեցրել են գյուղացիության: Արող տարածները շատ անգամ չեն վերադաճափում. յեղները մորթում են, ձիերը, ջորիները, եչերը ծախվում կամ փոխարինվում են վատերով. վոչ մի հնարավորություն չկա ստուգելու այդ ղեպերի հեղինակներին: Գյուղացիք ուղղակի ամբակոծում են կոմիտարիատին խնդիրներով՝ հետ ստանալու մեկի էլը, մյուսի սայլը, ձին կամ ջորին... ավելորդ է հիշել այդ գիների և բանջարանոցների մասին, վորոնք ուղղակի սխտեմատիկ վոչնչացման են յենթարկվում»²⁾

Կամ ոճա վերցնենք հենց դաշնակցական կառավարության «անկախ ու միացյալ Հայաստանի» մայրաքաղաքը, այնտեղ, ուր նստում էյին դաշնակ ջոջերը, ուր նիստեր եր ունենում դաշնակցական տիրահռչակ հպարտմենումը: Այստեղ նույնպես թաղավորում է համատարած բռնություններ, թալաններ և կողոպուտներ: Հենց նույն 1919 թ. ոգոստոսի 18-ին դաշնակ-կառավարության այսպես կոչված խնամատարության մինիստրությունը ներք. գործոց պարոն մինիստրի անունով Յերեվան քաղաքում դորքի ձեռքով կատարվող բաղմաթիվ բռնությունների և թալանների մասին գրում է.

«Մի շարաթ առաջ պատիվ ունեցա ձեզ հայտնելու այն կամայական ու ահարիրական բռնությունների մասին, վորոնց յենթական յեն քաղաք յեկող և մթերքներ բերող գյուղացիները: Սույն բոլոր բռնագրավումները, վորոնք կատարվում են զինվորական իշխանության այս կամ այն վարչության կամ անհաս ազանների կամ քաղաքային ինքնավարության և միլիցիայի կող-

մից, չի հենված վոչ մի որենքի և վոչ էլ վորեկ ժամանակավոր արած կարգադրության վրա, այլ կատարվում է կամայական կերպով, վոր ընդունվել է բառիս բուն նշանակությամբ թալանի բնավորություն:

1. Յուրաքանչյուր սպա իր իրերը տեղափոխելու համար՝ քաղաքում կամ քաղաքից դուրս՝ ինքն անձամբ կամ իր զինվորների ձեռքով պահպանած սայլը բռնի գրավում և տանում է բանեցնում ձրիարար:

2. Յուրաքանչյուր զինվորական վարչության սխտ կամ միլիցիայի միջոցով կամ յուր զինվորների՝ հավաքել և տալիս գյուղերից քաղաք ապրանք բերող սայլապաններին և քչել տալիս Պամարու, Սուրմալու, Եջմիածին և այլն: Եստ գյուղացիներ տեղից տեղ տեղափոխվելով մնում են դուրս շաբաթներով. կորցնում են իրենց պահող միակ լծկան յեղները, ջարդում արարան և դատարկաձենն յետ գառնում:

...3. Յուրաքանչյուր միլիցիա կամ զինվոր (հաճախ նաև մասնավոր մարդիկ) բաղարից հավաքում են սայլերին այս կամ այն պատրվակով, տանում քաղաքից դուրս յուրաքանչյուր սայլից վերցնելով 200-300 ուրբի արձակում են: Այս մի շարաթ է յես հետևում եմ այդ յերևույթին և խկական կատարվում է այն, ինչ վոր յերևակայել անգամ դժվար է:

5. Առավոտ գիշերով միլիցիոներները և զինվորները թղթով կամ առանց թղթի լցված շուկան ձեծի և ջարդի տակ հավաքում են սայլերը: Գյուղացիք շատ անգամ իրենց յեղները ծածուկ արձակում, փախցնում են, թողնելով սայլերը շուկայում կամ կազախանների դռներին:

...7. Առավոտ գիշերով զինվորներն ու միլիցիոներները խմբեր կազմած կամ անհատարար հայոց նոր ղեկեղմանատնից սկսած մինչև քաղաքի շուկան կտրում են սայլերի ճամբաները, վերցնում են բերած ապրանքը կամ դրամ և ապա բաց թողնում: Քաղաք հասնելով շուկայում կատարվում է նոր թալան ժամը 4-5-ին»³⁾

Յեթե այսպես էր դրուժյունը կենտրոնում, այսպիսի բռնություններ, թալաններ էյին տեղի ունենում «մայրաքաղաքում» դաշնակ-ջոջերի ջթերի տակ, ապա հասկանալի յե թե ինչ կլինեիր ծայրամասերում, վորտեղ գործում էյին վոչ միայն դաշնակ զինվորները, մաուզերիստներն ու մեծամեծները, այլև գյուղական կուլակները, դորբաները, գանաղան տեսակի լիազորները, ուսներ ու տանուտերները: Յեվ դրուժյունն ինչպես առաջինը, քանի զնում վատթարանում, ծանրանում էր: Ահա գալիս և 1920 թիվը, բայց թալաններն ու կողոպուտները քանի զնում այնքան մասսայական կերպարանք են ստանում: Փոքրիկ որինակ ևս, այժմ արդեն 1920 թ. ոգոստոսից: 1920 թ. ոգոստոսին Գարալազյազի գավառապետին գեկուցում են գավառի գյուղերից, ուր խոստում են տիրող թալանների տեղեկությունների մասին: Այսպես որինակ, Բաջբենդ գյուղից գեկուցում են.

«Մեր գյուղն յեկած զինվորությունը վերջնականապես քայքայեց մեզ: Մեզ բոլորիս տերրորի յենթարկելով տանում ու ան-

1) Правительственный Вестник, Эривань 1928 г. № 5

2) Պետ. արխիվ, ներք. գործ. մին. գործ., № 1619

3) Պետ. արխիվ, ներք. գործ. մին. գործ., № 1420:

խնա փչացնում են մեր դուքն ու կարողութունը, խոսն ու յոն-
ջաները, փչացնում ու քայքայում են այգիները, վոտի տակ տա-
լով խաղաղի ծառերը, մինչև անգամ մեղուններից իրենց ձեռքով
մեղր են հանում: Սոտի հարցն այնպես սուր բնույթ է կրում,
վոր գյուղացիներն վրդովված ու հուզված չգիտենք թե ո՞ւմ դի-
մենք, մեր բոլոր գանդատները մնացել են ձայն բարբառո անա-
պատի... գյուղից շատերը ծեծված են գինյորների կողմից»: ⁴⁾

Կամ ահա նույն 1920 թ. հունիսի 21-ին Եջմիածնի քաղաքագլուխ
Սլիունին հեռագրում է Յերևան.

«Հեծերադուղի ձիերը տրորում, կերցնում են յոնջաները, ցո-
րենները, հասարակութունը բողբոլում է...»: ⁵⁾

Որինակներ վորքան ասեք կարելի չե բերել դաշնակցական տիրա-
պետութեան տակ յեղած ամեն մի անկյունից՝ վորովհետև այդ թալան-
ներն ու կողոպուտներն առանձին ղեպքեր չէին, այլ մատուցակներն ու
համատարած: Յեզ այդ ավազակութունները, կողոպուտներն ու թա-
լաններն իհարկե միայն գործի, գինյորականների կողմից չէին կա-
տարվում: Ավելի սարսափելին ու անտանելին կատարում էին դաշնակ-
ցական բաղձաթիվ պորտաբույծ խմբապետները, վորոնք հարցնի էլին
ամենքին իրենց վայրագութեամբ ու բռնապետութեամբ: Յեզ ահա
սրանք իրենց խմբերով չըջում էին գյուղերը և կողոպուտներ ու անտա-
նելի բռնություններ դործադրում, վերջնականորեն ավերում ու քայ-
քայում գյուղերը, կործանման հասցնում աշխատավորական գանդված-
ներին: Բերենք այդ մասին միայն յերկու որինակ: Դաշնակ կառավա-
րութեան ներքին գործերի բաժնի կառավարիչի անունով Կրիստուլախ
գյուղից գրում են.

«Մի ինչ վոր Ղազո, վոր իրեն անվանում են Դալի-Ղազար
և Նժդեհի ջոկատը Կրիստուլազ գյուղում անկարգութուններ են
անում և թալանում աղաքնակչութեանը, արածացնում դաշտերն
ու այգիները: Երջանային կոմիտարն ուժ չունի կռվելու այդ բան-
դանների դեմ: Նույնպես անկարգութուններ են անում դեներալ
Նազարբեկովի պահակախումբը և շտաբի գործառնի գումակի
գինյորները: Իրեմակի պետ Տեր-Մարտիրոսյանի հրամանով
կերցնում են ցանքերը: Թախանձանոք խնդրում են շտապ կար-
գադրութուն, վորպեսզի վերջնականապես չքայքայվի աղաքնա-
կութունը և արհեստական սով չստեղծվի»: ⁶⁾

Այդ դաշնակ-խմբապետների վայրագութուններն ու կողոպուտնե-
րն այն աստիճան էլին հասնում, վոր թշվառ գյուղացիները դալիս
էին քաղաք և միամիտ հավատով սրան կամ նրան դիմում իրենց վերջ-
նական կործանումը կանխելու համար: Դյուղացիներին ներկայացուցիչ-
ները, վոր դեռևս դասակարգային պայքարի հստակ դիտակցութուն
չունեին՝ ազերում էին անգամ բուրժուական հիմնարկներին, ինչպես
որինակ նրանց թերթերի խմբագրութուններին: Հայ բուրժուական
մի այլ կուսակցութեան՝ «Ժողովրդականների» թերթը (Ժողովուրդ)
1918 թվին իր համարներից մեկում գրում է.

«Նոյեմբերի 24-ին մեր թերթի խմբագրութունը յեկան Չի-
բուխյու, Գոմաձոր և Որդաբլու գյուղերի ներկայացուցիչները,
վորոնք դառնութեամբ նկարագրեցին խմբերի և խմբապետների
արարներն իրենց գյուղերում: Հաց ժողովելու պատրվակով այդ
խմբերը գյուղերն են մտնում և ծանր բևո դառնում գյուղացիներ-
ի վրա: Նրանք հայտնեցին վոր.— «Ի սեր ասածո, մի ուղար-
կեք մեզ մոտ խմբեր, նրանք շատ լրբութուններ են անում, ա-
ռանց հաշիվ փչացնում են ավելի շատ քան թե վերցնում են. ծե-
ծում են ու ստորացնում: Ազատեցեք մեզ, այդ խմբերից: Մի
բարի և քաղաքավարի մարդուն մենք ավելի կտանք, և ավելի
կարճ ժամանակամիջոցում քան թե «կարտեյնի» խմբերն ու
զաղթական խմբապետներին, նրանք քանդեցին մեր տունը.—
պետք է նկատել.— ավելացնում է թերթը,— վոր նման աղերա-
գրերով առաջին անգամ չէ, վոր դիմում են մեզ այդ խմբերի մա-
սին»: ⁷⁾

Մական կողոպուտներն ու բռնութունները կատարողները միայն
գործը և խմբապետները չէին: Այդ սև խայտառակ գործին ամենատի-
տիվ կերպով մասնակցում էին դաշնակցական ամբողջ պետական ապա-
րատը: Ամեն տեսակ պաշտոնյաներ, սկսած գյուղական լիազորներից
մինչև պատվարժան միմիստրները, դաշնակ պետական ապարատը՝ գե-
ցուք հենց վոստիկանութունը, վորը պետք է իրր թե «կարգ ու կանոն»
օտեղծեր, ընդհակառակ, նա իր հերթին սանձարձակութուններ, բրո-
նութուններ ու կողոպուտներ եր կատարում: Այդ մասին ներք. գործ.
միմիստրին Նոր-Բայազետից շտապ հեռագրում են:

«Երջանումս անիշխանութունը դնալով հսկայական չափերի
յե հասնում, վոստիկանական իշխանութունն անհանդուրժելի
վոտնձորութուններ է կատարում, կաշռակերութունը հսկայա-
կան ծավալ է ստացել, կատարում են այնպիսի բռնութուններ
և գաղանթութուններ, վորոնք սուլթանների իշխանութեան մի-
այն հատուկ են»: ⁸⁾

Հետ չէին մնում, ինչպես ասացինք, դաշնակցական կառավարու-
թեան բաղձաթիվ փոքր ու մեծ պաշտոնյաները, վորոնք կլանում էին
աշխատավորական մասսաների վերջին միջոցները: Չենք խոսում այս-
տեղ առանձնապես դաշնակ միմիստրների և այլ մեծամեծ պաշտոնյա-
ների, կաշռակերութունների մասին, վորովհետև նրանք հանրահայտ
փաստեր են: Բայց ավելորդ չենք համարում այստեղ մի որինակ ևս
բերել ցույց տալու դաշնակ պետականութեան ստորին գյուղական ա-
պարատների պաշտոնյաների անհամար թալանների ու կողոպուտների
մասին: «Ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը Նոր-Բայազետից գրում է.—

«Մեր դավառի ժողովրդի գրութունն անտանելի չե և անար-
խիան հետզհետե խորանում է: Ուրիշ կերպ չեք կարող լինել, վո-
րովհետև ամեն տեսակ պաշտոնյաներ, բաղձաթիվ լիազորներ
շարունակ դեղձումներ են կատարում և որինակ տալիս հսկա-
պետական քայլերի: Այսպես ինքնապաշտպանութուն կազմա-

4) Պետ. արխիվ, Նախարարն խորհուրդի գործ., № 116:
5) Պետ. արխիվ, ներ. գործ. մին. գործ., № 1815:
6) Պետ. արխիվ, ներ. գործ. մին. գործ., № 23:

7) «Ժողովուրդ» 1919 թ., սեպտեմբերի 29, № 38:
8) Պետ. արխիվ, ներ. գործ. մին. գործ., № 1617

կերպող մի լիազոր, թողած այն դործը, վորի համար ուղարկված է, կատարվում է գործակալի, հաշտարար դատավորի, հաշտարար միջնորդի, կոմիտարի, ռեսի և այլ սրաչտոններ: Գանդատավորներից ու մեղավորներից «փեշքաշներ են առնում», իսկ սպանութուն յեղած դեպքում «արյունի գիներ» վերցնում: Բաղմաթիվ գողեր տիրոջ աչքի առաջ ծախում են իրեր, բազմաթիվ մարդասպաններ ման են գալիս՝ վոչ մի ուշադրութուն դարձրնող չկա: Միայն ամեն ծակից մի լիազոր է դուրս գալիս և սպաննալով ստիպում է գյուղացուն լծկանը ծախել և դրուժ է րենց շտարը. — «վոր զենք ծախեն նամակաբերին»: Սկսվել է դահապան խմբերի մուտքը դավառ. ինչ անկարգություններ են առնում այդ «մառուղերիստ հյուրերը» ավելորդ և մանրամասն գրել, բավական է ասել, վոր ժողովուրդը զղված ասում է. — տաճիկները գան սրանից լավ ե»: 9)

Յեվ այսպես թալանում, կողոպտում էյին դաշնակ զորքերը, սպանները, խմբապետները, մաուզերիստները, վորքը ու մեծ բաղմաթիվ պաշտոնյաները Հայաստանի աշխատավորական մասսաներին: Բայց այդ թալանների և կողոպուտների հետ միասին հանդես եր գալիս դաշնակցական դժոխքի սարսափներից ամենասարսափելին՝ սխտեմատիկ րնույթ ստացած մարդասպանութունները, ավելի ճիշտ ասած «մարդակերութունը»: Ամեն որ ըր եր ստացվում դաշնակցական «դրախտավայրի» ամեն անկյունից, թե անհայտ փոճրադործները այսքան մարդ են սպանել, այսքան մորթել ու թալանել: Հայաստանի հանապարհներն ուղղակի սպանդանոցներ էյին դառել: Յերբ դյուղայինները այս կամ այն ճանապարհով վորեւ տեղ էյին փորձում գնալ, նրանք հենց ճանապարհների կիսին մորթում և յին: Բալական է հիշել միայն Յերեան-Աշտարակ, Յերեան-Եջմիածին, Եջմիածին-Աշտարակ տանող ճանապարհների անպատմելի վոճիւրները: Մակայն այդ վոճիւրները կատարվում էյին վոչ միայն ծայրամասերում, չրջաններում ու ճանապարհներում, այլև հենց կենտրոններում, անդամ հենց «մայրաքաղաքում»: Ահա դաշնակցական մի թերթի վկայութունն այդ մասին. —

«Գրեթե ամեն որ և ամեն կողմե մեզի կհասնեն դողության, մարդասպանության, թալանի, ծեծի ու բռնությանց լուրեր: Վաղարշապատի մեջ ներկա ամսույս սկզբին հաշվելով տասն և հինգ որվա ընթացքին տեղի ունեցել է տասնհինգ մարդասպանության դեպք, այսինքն՝ յուրաքանչյուր որ մեկ հոգի գոհվել է անհայտ ձեռքերում: Միայն ապրիլի 13-ին տեղի ունեցել է մարդասպանության չորս դեպք: Նույն պատկերը հարակից հավելումներով և ավելի ալանդակ գույներով գոյություն ունի և մյուս շրջաններում: Ավելի հեռուները յերթալու պետք ալ չկա: Ահա Յերեան, վոր մայրաքաղաքի պատիվ ունի և ուր կապասվեր գեթ, վոր ամեն ժամ և միջոց չի խնայվել անդորրությունը պահպանվելու, կներկայանա քրոսոսյին և խոտիատանջ վիճակին մեջ. դողության դեպքերը ամեն գիշեր և բոլոր անկյունները, սպանություն և վերավորման դեպքերը հատ հատ և հաճախ յերեքով:

9) «Ժողովուրդ» նոյեմբ. 1. 18 թ., Յերեան:

չորսով, ծեծ, բռնություն անհանդուրժելի շարժ ու ձեեր մեր աչքերը կխոթվին խոլական ժամանակ մը. մարդիկ գիշերները դուրս գալեն կղղուշանան, ժողովի, յերեկույթի հաճախել կըմախենան, տեսակ մը յերկյուղ, անորոշ անվստահություն մը համակեր է ամենքը: Պետք կա հիշելու ամեն գիշեր տեղի ունեցող հրացանաձողության մասին, վորոնք յերբեմն ամբողջ քաղաքին մարտադաշտի մը յերևույթ կուտան: Անոթիները և սովյալները չեն, վոր կխոթվեն հանրային անդորրությունը: Դժբախտարար անոնք դառնեցու նման վիզներին ծոած ճաշարանների, փեղկերի առջև կամ փուռին գիմաց մահվան կսպասեն արտակարգ անդորրությամբ: Չարիքը կուշտերեն, չախազանց շատ հղբացածներեն կուղա, չարագործությունը արհեստի վերածող և զետուլության ու հախապանության մոլուցքով բռնված ստահակներեն կուղա»: 10)

Իհանակ թերթուկը, բացի տիրող դրության մեղմ նկարագիրը տալուց, ստիպված է անգամ խոստովանել այն շատ պարզ ու հասկանալի հանդամանքը, վոր այդ բոլոր թալանները, կողոպուտները, ավաղակություններն ու մարդասպանությունները հենց իրենց՝ դաշնակների, համփաների, հարուստների, կուշտերի դործն եր, իսկ նրանց այդ «հրաշալիքներն» իրենց ամբողջ ծանրությամբ իջնում եր աշխատավորական մասսաների գլխին, առանց այն ել քայքայման դուրը հասած նրանց տնտեսությունները կործանում վերջնականորեն և բաղմաճաղար ընչազուրկ, թալանված, կողոպտված, գոյության վերջին մնացորդներից զուրկ մասսաներին մատնում դաժան սովի ու մահվան: Յեվ այսպես, սխտեմատիկ կերպով նախապատրաստվում եր բաղմաճաղար աշխատավորության բնաջնջումը:

10) «Աշխատանք» 1919 թ. 26 ապրիլի № 12.

Իրաչանկացույթյան անվերջ պատերազմները, ջարդերը «այլ-ազգիներին», «մարքման» քաղաքականությունը, համատարած և սխտեմատիկ բնույթ ստացած թալաններն ու կողոպուտները Իրաչանկացույթյան բուրժուա-կուլակային անմիջական սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը—ահա այդ բոլորը միասին հասկանալի չե թե ինչպես պետք էր անդրադառնալին յերկրի և ժողովրդական տնտեսություն վրա:

Հնարավոր էր արդյոք դաշնակցական այդ դժոխքում ժողովրդական մասնավորապես աշխատավորական տնտեսության քիչ թե շատ կայուն դրույթուն: Իհարկե վոչ: Ընդհակառակը, դաշնակցական անվերջ պատերազմների, կողոպուտների բուրժուա-կուլակային վողջ քաղաքականություն շնորհիվ յերկրի տնտեսությունը կատաստրոֆիկ կերպով դեպի անկումն էր գնում: Արդյունաբերությունը գրեթե իսպառ քայքայված էր. կործանվել, մոխրակույտի էլին վերածվել կամ թալանվել Հայաստանում յեղած այսպես թե այնպես գործող մի շարք գործարանները: Սարսափելի դրույթյան մեջ էր դանդում յերկաթուղային հարրդակցությունը և համարյա թե նա կանգ էր առել: Գործում էին այսպես թե այնպես մի քանի գործարաններ, վորոնց բոլորի ընդհանուր արտադրանքը կազմում էր 1914 թ. արտադրանքի միայն 8 տոկոսը, փաստորեն դաշնակցական Հայաստանում արդյունաբերությունը բոլորովին խորակվել էր:

Գյուղատնտեսությունն ևս իհարկե սրանից լավ չէր կարող լինել: Տնտեսության այս ճյուղում ևս մենք տեսնում ենք կատարյալ անկում: Իրաչանկացական պատերազմների, պազրոմների շնորհիվ ամբողջական գյուղեր, վեր էին ածվել մոխրակույտերի. գյուղատնտեսական վորեկ մշակույթի մասին վորեկ խոսք լինել չէր կարող: Իսկ այն չրջաններում, վորտեղ այսպես թե այնպես հնարավորություն կար ցանել հողերը, այն էլ կատարվում էր ամենամիևնավ չափով և իհարկե գյուղի կուլակների կողմից: Այսպես, Սուրմալի գավառում, յերբ մինչև դաշնակցական տիրապետությունը ցանվում էր մոտ 15.000—20.000 դեսյատին ցորեն, դաշնակցական տիրապետության որով մշակվում էր միայն 1000—1200 դեսյատին: 10) կամ Արարանում, ուր սովորական ժամանակներում ցանքերի չափը հասնում էր 9000 դեսյատինի, դաշնակցական տիրապետության որոք մշակված էր միայն 1000 դեսյատին, կամ վերջապես Ալեքսանդրապոլի գավառը, վոր առաջվա 80.000 դես. ցանքերի փոխարեն ցանք էր անում միայն 27.000 դեսյատին: Ընդհանրապես դաշնակցական Հայաստանի գյուղատնտեսության պատկերը դրսև-վորելու համար բերենք մի աղյուսակ՝ կազմված կենտրինավարի տվյալներից—այդ աղյուսակը տալիս է մեզ թվեր այն մասին, թե ցանքերի տարածությունը Հայաստանում 1919 թ. ինչպես էր հարաբերվում 1914 թվականի ցանքի տարածության հետ: Ապա ցույց են

տալիս, թե 1919 թ. վորքան է յեղել անասունների թիվը և վորքան էր 1914 թ. ու վերջապես ցույց է տալիս թե Հայաստանում գյուղատնտեսական արտադրության վորքան գործիքներ են յեղել 1914 թվականին և վորքան է մնացել 1919 թվականին:

ՅԱՆՔՍԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԴԵՍՅԱՏԻՆՆԵՐՈՎ

	1914 թ.	1919 թ.	%/0-ները
1. Հացարույսեր	247,766	71,778	29,0
2. Տեխնիկական բույսեր			
գլխարորապես բամբակ	10,736	584	5,4
3. Գետնախնձոր	6,392	1,691	26,5
4. Յուղաբեր բույսեր	4,614	858	16,6
5. Բանջարանոցներ և բուսաններ	3,445	628	18,2
6. Ցանովի խոտ	4,004	175	4,4
7. Բոլոր տեսակի ցանքսերը (ընդամենը)	276,958	75,714	27,3

Այսպիսով Հայաստանում 1919 թ. ցանվում էր ընդամենը 1914 թ. յեղած ցանքերի տարածության միայն 27,3%-ը կամ 1/4-ը: Ինչպես տեսնում ենք տնտեսությունն ընկել է կատաստրոֆիկ կերպով: Անասնաբուծության մասին թվերը հետևյալ կերպ են խոսում.

ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ԹԻՎԸ

	1914 թ.	1919 թ.	%/0-ները
1. Զի	51.464	19.862	38,6
2. Վոչխար	1.378.590	405.721	39,0
3. Այծ	186.003	65.183	35,3
4. Խոզ	23.623	5.607	23,7
5. Բոլոր յեղջ. անասուններ	688.594	229.512	33,6
6. Անասունն. ընդհ. թիվը՝	2.364.733	743.643	31,6

Այսպիսով 1919 թ. Հայաստանում յեղած անասունների թիվը կազմում էր 1914 թվականի անասունների թվի 31,6%-ը կամ մոտավորապես 1/3, մնացած 68,4%-ը կամ 2/3 կատարված էր:

Հետաքրքիր է նաև գյուղացիների արտադրության գործիքների մասին յեղած թվերը: Հայտնի չե վոր Հայաստանի գյուղացիությունն ընդհանրապես աղքատ և հետամնաց էր արտադրության գործիքների տեսակետից և նայած դրան գյուղացիությունը 1919 թվին 1914 թվի համեմատությամբ կորցրել էր իր արտադրության գործիքները 3/4-ը: Մի բան, վոր իհարկե, չէր կարող կործանարար կերպով չանբարդառնալ ժողովրդական տնտեսության վրա: Արտադրության հիմնական գործիքների մասին թվերը գրույթյունը հետևյալ կերպ են պատկերում.

10) «Սոցիալիստ-Հեղափոխական» 1919 թ. սեպտ. № 15

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏ. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ

	1914 թ.	1919 թ.	%/0-ները
1. Գույթան	17.580	5.293	70
2. Արոր	99.887	22.314	23

Կամ վերցնենք ահա հենց իրեն, դաշնակցական կառավարութեան հրահրակած պաշտոնական տվյալները: 1920 թվին դաշնակցական կառավարութեան այսպես կոչված «պետական ընդհանուր վիճակագրական գլխավոր բաժնի» կառավարիչ, սարեցիֆիկ—Բարչիկ Իշխանյանի խմբագրութեամբ ու ներածութեամբ լույս է տեսնում «Հայաստանի գյուղատնտեսական վիճակագրերը 1919 թ.» վերնագրով մի գիրք, վորտեղ կան հետաքրքիր տվյալները հացահատիկների և կուլտուրական բույսերի մշակման մասին Յերևանի նահանգում: Այդ մասին ասված է.—

«Հացահատիկների բոլոր տեսակներից ցանվել է վողջ Յերևանի նահանգում 1919 թվին 4,764,8 դեա. մինչդեռ նույն քանակութեամբ գյուղերը պատերազմից առաջ կամ 1914 թ. ցանել են մոտ հինգ անգամ ավել, սակ 204,565 դեա.: Այդ հաշվով ստացվում է ամեն մի գյուղին 1919 թ. 50,6 դեա., իսկ 14 թ. 232,5 դեա.: Կուլտուրական բույսերի բոլոր տեսակներից ցանվել է նույն Յերևանի նահանգում 1919 թ. 1536,5 դեա. 1914 թ. 10730,5 դեա.: Բանջարեղենից ցանվել է 1919 թ. 1602,5 դեա. 1914 թ. 5970 դեա.»²⁾

Անանապահութեան մասին վողջ հանրապետութեան մեջ այդ նույն գրքում հետևյալ թվերն են տրվում.—

«Վողջ հանրապետութեան մեջ յեղել են 1919 թ. ընդամենը 738,370 անասուններ, 1914 թվին 3,709,425 կամ հինգ անգամ ավել»:

Բայց ավելի հետաքրքիր են այդ գրքում յեղած այն տվյալները, վորոնք վերաբերվում են գյուղական արտադրութեան հիմնական գործիքների մասին: Ըստ պաշտոնական այդ տվյալների գյուղական արտադրական այդ հիմնական գործիքները հետևյալ թվով են յեղել.—

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԱՄԵՆ ՄԻ ԳՅՈՒՂԻՆ ԳԱԼԻՍ Ե ՄԻՋԻՆ ԹՎՈՎ

Ա Ր Ո Ր		Գույթան		Գերանդի		Մանգաղ	
1914 թ.	1919 թ.	1914 թ.	1919 թ.	1914 թ.	1919 թ.	1914 թ.	1919 թ.
128	32	21	8	246	43	789	25

Նույն հատաբերությունները Ղարսի օջախում

120	19	19	2	194	31	28	7
-----	----	----	---	-----	----	----	---

2) «Հայաստանի գյուղատնտեսական վիճակագրութեան» 1918 թ. ներածութեամբ և խմբագրութեամբ Բաշիկ Իշխանյանի, Յերևան 1920 թ.

Նույնը Ձանգեզուրի գավառում

Ա Ր Ո Ր		Գույթան		Գերանդի		Մանգաղ	
1914 թ.	1919 թ.	1914 թ.	1919 թ.	1914 թ.	1919 թ.	1914 թ.	1919 թ.
29	15	9	5	79	11	143	65

Վերջապես ամբողջ Հայաստանում

119	27	19	6	220	37	68	22
-----	----	----	---	-----	----	----	----

Բայց այս բովանդակ չե, խմբագրողի խոստովանութեամբ՝

«Գործիքների քանակական նվազման չափն ավելի ցարտուն որինակներով և արտահայտվում առանձին գավառներում: Այսպես որինակ Ալեքսանդրապոլի գավառում արորի միջին թիվը (ամեն մի գյուղին) 294 հատից (1914 թ.) իջել է 33-ի (1918 թ.) կամ վերջինս նվազել է ինն անգամ կամ մոտ 800%-ով, գերանդի յինը նույն գավառում 422-ից իջել է 32-ի կամ նվազել է տասներեք անգամ և կամ ավելի քան 1261%-ով:

Արտառոց նվազման նույնպիսի որինակներ դանում ենք նաև մյուս գավառներում, որինակ. Նոր-Բայազետում գերանդին նվազել է 533 հատից մինչև 70 կամ ավելի քան ութ անգամ: Ղարսի շրջանում նույն գերանդին նվազել է 278 հատից մինչև 32 հատ. կամ 8-9 անգամ»³⁾

Այս թվերը շատ բան են ասում իհարկե, սակայն այնուամենայնիվ դրանք մոտավոր են. այդ թվերը չեն կարող լիովին պատկերացնել այն, ինչ վոր իրոք կար դաշնակցական տիրապետութեան ժամանակ: Իրականում դրութեյունը շատ ավելի վատթար է յեղել: Յերևել են, ինչպես ասացինք, ամբողջ շրջաններ, անգամ գավառներ, վորտեղ և վողջ մի կտոր ցանքս, մշակված հող չի յեղել: Յերկրի տնտեսութեյունը քայքայված է յեղել ամբողջպես, բայց սրանով ևս չեք վերջանում դժբախտութեյունը. այդ բոլորի վրա ավերանում եր նաև մի ծանրակշիւ հանգամանք՝ դաղթականութեան խնդիրը: Ենթահիվ դաշնակցական հայտնի բուրժուա-կուլակային քաղաքականութեան, ինչպես մենք այդ տեսանք՝ առաջացել եր բազմահազար անից-տեղից գոյութեան վերջին միջոցներից դուրկ, մերկ և քաղցած դաղթականական ընտանիքներ, 50 հազար հասնող վորբերի մի հսկայական զանդված:

Ու այդպիսով ամբողջովին քայքայված, արբուտտի միջոցներից զրկված ազգաբանկութեան վրա ավերանում եր 100 հազարավոր մերկ, քաղցած դաղթական ընտանիքներ, վորոնք Հայաստանի դժոխային դրութեան պատկերը կատարյալ էյին դարձնում: Յեւ չուտով, վորպես բնական հետևանք, այս բոլորից սկսվում է «դաշնակցական դրախտավայրի ստրատիկները»: Սկսվում է մի պրոցես, վորն սարսուռում եր մոչընչացնել Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մաստաների Ֆիդիկական գոյութեյունը: Սկսվում եր այն, ինչ վոր վաղուց արդեն նախապատրաստվում եր. սկսվում եր քաղցը և մահը: Թե ինչպիսի դրութեյուն

3) Նույն տեղը:

եր ապրում «դաշնակցական դրախտավայրը» թողնենք, վոր այդ մասին խոսեն փաստերը:

1919 թ. նոյեմբերին դաշնակցական «Նոր Հորիզոն» թերթը հետևապես սեղեկուեթյունն և տալիս դաղթականության մասին.—

«Յրտերն սկսել են սաստկանալ, դաղթականների դրուեթյունն անհանդուրժելի յն դարձել: Ուղղակի սիստեմատիկ կոտորած ե տեղի ունենում: Հենց այդ գիշեր միայն Յերեանում 17 դաղթական և մեռել, Եջմիածնում մեռել են 70 հոգի: Ուրիշ կողմերում կացությունն ավելի վատ ե, ցրտին ավելանում են սովն ու հիվանդությունները: Ուժեղանում ե բծավոր տիֆը: Գաղթականները ծախում են իրենց վերջին շապիկը մի կտոր չոր հաց ճարելու համար: Այսօր առավոտյանից սկսած քաղաքային պարտեզում տեղի յն ունենում դաղթականական միտինդներ:

«Ժողովուրդը» նույն 1918 թ. նոյեմբերին գրում ե.—

«Սոսկալի յն այն տեսարանները, վոր այժմս կատարվում ե Հայաստանի մայրաքաղաքի՝ Յերեանի փողոցներում ու հրապարակներում, փլատակներում և մութ անկյուններում: Յեւ այդ հուզիչ ու ցնծող տեսարանները կրկնվում են անընդհատ, ցերեկ ու գիշեր և ամենուրեք: Ծարան-չարան դաղթականներն անցնում են փողոցից փողոց, տնից տուն և աղերսում են մի կտոր հաց. բոլորն ել համարյա կիսամերկ են, բոլորն ել հաղիվ ծածկված են ցնցոտիներով, կեղտի և միջատների մեջ կորած. հյուսիսում քաղցածությունից և հիվանդությունից: Ծատերը սրանցից դարձել են կատարյալ կմախք և լինում են դեպքեր, յերբ վոմանք մնում են փողոցում և մեռնում քաղցածությունից՝ անց ու դարձ անողների աչքի առաջ: Վոչ վոքի համար դադարիք չե, վոր ամեն որ փողոցներից ու հրապարակների անկյուններից ժողովում են քաղցած մեռնողների դիակները: Ջղերի տեղ թոկեր պետք ե լինեն, իսկ սրտի տեղ մի կտոր քար, վոր մարդ կարողանա անցնել այդ սրտածմրիկ տեսարանների մոտով՝ առանց խղճի խայթոցի, առանց խորին հուզմունքի և հուզեկան հեղաշրջման»:

Նույն այդ թերթի ղեկավարների համարներում հրատարակված ե մի հաղորդագրություն Ալեքսանդրապոլից ներք. դործոց մինիստրության անունով, վորտեղ ի միջի այլոց ասված ե.—

«Մնդրում ենք դադարեցնել դաղթականության շարժումը Յերեվանից Ալեքսանդրապոլ, դաղթականները քանզում են կայարանները, մեռնում են ճանապարհին, կայարաններում, այրում են կայարանի շենքերը տաքանալու համար. այսպես այլժամ ե միակ շենքը կարարությունում: Ալեքսանդրապոլի կայարանի շրջակայքը լցված ե մեռնող դաղթականներով, անկարելի յն դնացքները շարժելը»:

Սակայն այս դրությունը իհարկե միայն դաղթականությանը չի վերաբերում, վոչ ել այդ սահմանափակում եր 1915 թվով, քնդհակառակ, Հայաստանի ամբողջ աշխատավորական մասսան ևս այդ սարսափելի կացության մեջ եր և դրությունը քանի գնում, այնքան դժոխային եր դառնում: 1919 թվին դրությունը քանի գնում վատանում ե: Մայիսի 17-ին, «Աշխատանք»-ի թղթակիցը Ջաֆարբաատ գյուղից գրում ե.—

«Ժողովուրդը կմեռնի. վոչ մի տեղեն հուսա նշույններ կերին: Յերեք որվա թաղված մեռելներու միս, փողոցներու վրա վազորոք ձգած կոշիկներու և տրեխներու կտորներ, մուկ, կատու, շուն, արագիլ, սովորական կերակուր են դարձած ժողովրդին համար: Բայց ասոնք ալ սպառեր են և ամենքը դաշտ ելել և բառիս բուն նշանակությամբ անատուն նման կարածան: Յերեկ հանգիստեցանք Այնթափ-Բոշկեցի Սարգիս Մանուկյանին, վորը յուր հինգ տարեկան մեռած յերեխայի փորը դատարկած և հեռագրալարը պարանոցին անցուցած թեժ թոնրի մեջ կխորտկեր և կուտեր: Նման իրողություններ նոր չեն, և պատահած են Գիւլագարիս և Մոլլա-Բարաղեա գյուղերու մեջ ալ: Բայց դաժան սովը ամենն շատ արեւմտահայ փախուսականներու մեջ նիսձումներ բերե ե, յեթե ողնության միջոցներ չստեղծվեն՝ միջուկայնիս դարհուրելի դերեզմանոց մը սլիտի դատնա չուտով»:

Նույն թերթի Նոր-Բայազետի թղթակիցը հունիսի 27-ին (1919 թ.) գրում ե.—

«Շրջանս կապրի տնտեսական ծանր ճղնաժամ, մանավանդ վերջին որերս մարդակեր սովը կհնձե անխնա ու ապագա սերունդը կանհետի տակալ: Որական տասնյակներով ու քսանյակներով կմեռնին: Խոտակերությունը մեծ չափերի յե հասեր, այս կործանարար հանգամանքը բնականաբար վնասատե մահացություններու սովաբացման: Սովամահներու դիակներն ամեն ժամին աշիւ սուջե կտանին գերեզմանոց: Իրիկուն ուշ առեն, յերբ ուժ ունենա այցելելու փողոցները, մայր յեկեղեցու և այլ շենքերու անկյունները, պատի տակերը պիտի տեսնես տասնյակներով նվազած սովայներ, պատի տակերն տարածված, վորոնց հեծկլտանքը ու աղեխառ լացումները անցողներու վրա անգոր են իրենց ուշադրությունը հրավիրելու»:

Եջմիածնի թղթակիցը գրում ե.—

«Եջմիածնի և շրջանի գյուղերու մեջ ապրող արեւմտահայ և տեղական ժողովրդի սովար մասը բառիս բովանդակ առումով սովամահ կըլլա, և որեցոր հյուսիսում կմեռնին: Սովը սախոքե ե, վոր շատերը ուտեն անսուրբ կենդանիներ: Եջմիածնի վանքի ու աղաքալի մեջ ապրող դաղթականները իրարու ձեռքեն կհափշտակեն սատկած ձիերու դիակները: Ընծարանի ննջարանի հետեւ թունավորված և սատկած շան դիակը դաղթական կինները բղկթեր ելին միսը տանելու համար: Փետրվարի 27-ին, առավոտը, դաղթականները շուն մը մորթեցին ուտելու համար: Փետրվարի 28-ին յերեկոյան յերկու կին կատուի մը վիղը կտրեր ելին և կաշին կըրթեին միսը ուտելու համար: Սովորական յերեւոյթ ե և այն, վոր անտեր կիները իրենց փոքրիկ ծիծիկ յերեխաները կերեն դադարի կձգեն Եջմիածնի վանքի դռան վրա ու կհեռանան»:

Յեւ ահա այդ «Մայր աթոռի» պատերի տակ ընկած սոխամեռներ թվի մասին «Արարատյան աշխատավոր» թերթը հաղորդում ե հետևյալը.—

«Գաղթականական բաժնի մեռել հավաքող սայլակը անտեր մեռելներ և հավաքել Վաղարշապատում»

Հունվարին	431	դիակ
Փետրվարին	482	»
Մարտին	618	»
Ապրիլին	334	»

Ընդամենը 4 ամսում 1865 զիակ

Հետագա ամիսների համար նույն այդ Վաղարշապատում՝ «Մայր աթոռի» հովանու տակ մահացածները մասին «Զանգ» թերթի թղթակիցը հետևյալ թվերն է տալիս՝

«Վեց ամսվա ընթացքում միայն Վաղարշապատի մեջ մեռած են 3800 գաղթական».

Հունիսին	469	մարդ
Հուլիսին	611	»
Ոգոստոսին	706	»
Սեպտեմբերին	547	»
Հոկտեմբերին	672	»
Նոյեմբերին	795	»

Ընդամենը՝ 3.800 մարդ .

Վերջերս որական մեռելներու թիվը 25—30—ի, նույնիակ 40—ի հասալի»:

Վերև հիշված «Արարատյան աշխատավոր» թերթի դաշնակցական մի հոդվածագիրը Թալինի շրջանի Թալին-Մաստարա, Գյոլյու, Ղրմըղլու, Դաղալու, Մաղարջուղ, Մեծ ու Փոքր Թալիներ և Կոչ գյուղերի մասին հոդորգում է հետևյալ թվերը.—

«Գաղթից ստաջ Թալին գյուղն ունեցել է 2.200 բնակիչ. այժմ ունի 1250 բնակիչ, այս գյուղում որական մեռնում է 8—10 մարդ, ամբողջ գյուղում բացի լիազորի շնից մի շուն չկա, չկա վոչ մի կատու, հասկանալի յե թե ինչու. աղաքնակությունը մերկ է, աների մեծագույն մասը ամայի յե ու քանդված»:

Մաստարայում, կամ ինչպես տեղացիներից փոմանք ասում են, Թալինի Լոնդոնում, որական մեռնում են 6—8 մարդ .

Գյոլյու գյուղը ունեցել է 1.100 բնակիչ, այժմ տնի 550 բնակիչ	
Ղրմըղլու	1.376 515
Դաղալու	950 431
Մաղարջուղ	515 225
Թալիչ (մեծ)	770 250
Թալիչ (փոքր)	70 13
Կոչ	1.117 650

Վերահիշյալ թվերից պարզվում է, վոր Թալինի շրջանի 8 հայկական գյուղերում նախ քան գաղթը յեղել է 11. 247 բնակիչ, այժմս կա 5307 բնակիչ, մահացել են 5940 հոգի: Թալինի 8 հայկական գյուղերում որական միջին թվով մեռնում են 60—70

մարդ. յեթե Թալինի հայությանն ամենակարճ ժամանակում ամենամեծ սարկնի ողնություն չհասնի, դուք այնտեղի հայության վրա իստք պետք է դնեք»:—Յեկ գաղթակիրված այդ բուրբից դաշնակցական «միամիտ» թղթակիցը վերջացում է իր հոդվածը հետևյալ տողերով՝ «Փափուկ աթոռներու, բազմած պարաններ, ավտոմոբիլով շրջող ընկերներ ու քաղաքացիներ, յերթամարտությամբ ստատայող պարբանետի պարոնայք, ճար ունեք՝ ողնության հատեք մահի ճիրաններում դալարվող ժողովրդըին, ապա թե վոչ հենց այժմյանից դուք ավելորդ եք, մեզ մի խաբեք, բավական է»:

Այսորինակ վաստեր յեղակի չեյին իհարկե, դժոխային դրությունն ընդհանուր եր, վոր ընդդրկել եր ամբողջ Հայաստանը, այսպես որինակ, բնա մինիստրության կատարած ցուցակագրության ուրիշ այլ չորս գյուղերի մասին թվերն ասում են.

Գյուղ	Բնակիկն բնակ. թիվ	մնացե են այժմ
Բլուր (Սուրմալ.)	2650	1042
Դարդուղուլի (Եջմ.)	1800	800
Կարդարաքան (Եջմ.)	4200	1308
Մալա-Բայազետ (Եջմ.)	1900	750

Սուրմալույի դավառի գյուղերի մասին «Սոցիալիստ հեղափոխական»-ի թղթակիցը գրում է.—

«Փանիկ գյուղը, վոր ունեցել է գաղթից առաջ 2500 անձ, մինչև մարտի 20-ը մնացել է 750 հոգի: Եվլիարը՝ 2400, մնացել է 1050. Թեջրիլում՝ 1212, մնացել է 700. Ալի-Ղամարը՝ 1870, մնացել է 862. Ալեթլում՝ 1200, մնացել է 450: Այսպես նաև մյուս գյուղերը: Վերջին յերկու գյուղերն իրենցից ներկայացնում են կատարյալ գերեզմանոցներ, Ալի-Ղամարում տուն, բակ չկա, վոր թողված մարդ չտեսնվի: Գյուղի գերեզմանոցում այս ասորվա սովից մեռածների թիվն ավելի շատ են, քան հարյուր ամսվա ընթացքում: Ալեթլու մտա և միայն 15—20 հոգի վոտքի վրա տեսա և այն ել դեմքերն ուսած, մնացածները սովից պռակած հաց եյին աղբրում»:

Յեկ ահա այդ նույն Սուրմալույի մասին փետրվարի 2-ին 19 թվի «Հտաաջ» թերթի թղթակիցը հազորում է.—

«Սովը և համաճարակը կոտորում են ժողովրդին: Շատ տեղերում կերակրվում են կենդանիների և մեռած մարդկանց դիակներով, հազարավոր վորբեր, անտեր, ճանապարհների վրա սովում են կենդանիների աղբով: Հազարավոր դիակներ անտեր ու անթաղել են մնացել»:

Այիլի ցայտուն պատմություն է անում «Աշխատավոր» թերթում մի ճանապարհորդ ապրիլի 12-ին, վորը շրջել եր Իզդիրում: Նա պատմում է.—

«Առաջին ահլամ կերթանք վորբանոցներից մեկը, այնտեղ իրարու վրա կոտատված են լաղմաթիվ յերխտաների կմախքացած դիակներ. մահվան ճորի մեջ սարսուրբբախող ստվերներու նման անհնար է կարծել, վոր այդ փողոթնիկներն աղամորլու սերնդին կզատկանեն: Գերեզմանոցին մոտիկ է այն վորբանոցը: Բժիշկը

մեզ կպատմե, թե ինչպես դիշերները կերթան նոր թաղված դի-
ակներ դուրս կհանեն և կուտեն: Դուրս կգանք գերեզմանատու-
նը, մարդկային սովերներ կերևան, փորձառու բժիշկը կհասկա-
նա՝ տեսեք արդեն դիակը դուրս կհանեն: Կերթանք այն կողմը:
Մարդիկ մեզի կտեսնեն և ծուխի նման կանհերևույթանան կողքի
պարտեզների մեջ: Կտեսնենք գերեզմանը՝ կեսը բացված: Իժիշկը
մեզ ցույց կուտա ուրիշ գերեզմաններ, վորոնք բացված են, բայց
բնակիչներ անհայտացած են: Կանցնենք կողմնակի փողոցներ, ա-
մեն կողմ թափված են կմախքացած մարդկային կերպարանքներ,
վորոնց մեջ շատերը ուժ չունին նույնիսկ բան մը խնդրելու:
Լուսնային մեջ կրկնեն իրենց վերջին շունչը: Կմտնենք վորը մը՝
մեջտեղը վտառի վրա կեցած և տարիքեն ավելի կանուխ ծերա-
ցած մարդ մը, վոր անձայն մազերը կը փետե: Վտառքերն ջուլ
պտուկած և դիակ մը հաղիվ 18 տարեկան: Մենք սարսափած վո-
չինչ չենք կարող բերլ, հուզումը կեզմեք մեր կոկորդը: Հա-
ղիվ-հաղ մարդուն լեզուն բացվեցավ և անբացատրելի կողկողան-
քով մը ցույց տվավ դիակը և ըսավ «ընտանիքիս տասնութ ան-
դամներն ասիկա վերջինն են. սա ալ գնաց: Ախ-այն խոտերը
տեսեք դուրսը, բակի մեջ, անոյ կընանակենք. անիկա մեռցուց
վերջին բալիէս: Կորան բոլորը, ի սեր աստծո մեռցուցեք ինձի»:

Կամ ասա «ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը, վոր խմբագրութեան
ասելով մի «արժանահավատ անձնավորութեան» Սուբմարուլից հայտո-
նում և հետևյալը.—

«Իմ հարեանիս տղան՝ Իզդիրեցի Հայրապետ Մարգարյանը 33
տարեկան, մեռնում և սովից, դիակը քաշ տալով դցում են գյու-
ղից դուրս մի այգում: (Ո՞վ ուժ ունի գերեզման փորելու) յե-
րեք որ անցած՝ հարցնում եմ.— «Թաղեցի՞ք արդյոք Հայրապե-
տին, թե դեռ այդումն և».— պատասխանում են ինձ պատի տակ
քաղցից բոլորովին ցամաքած միջանի հողի թե՛ «չենք արդեն
հողացել են այդ մասին. հազար յերանի իրեն, վոր մեռավ պըր-
ծավ ես աշխարհի ցավերից, ջհանդամը թե չենք կուտեն, հո
մարդ կընջանա»: Հախվերիս գյուղում մի կին թևիցս բռնելով
քաշ տվեց ինձ արտաքննողում պտուկած իր յերեխայի մոտ, վորը
իր աղտոտութեան միջից նորից ցորենի հատիկները հավաքելով
բերանն էր ձգում ու դրանով սնվում: Իզդիրից Իլուր տանող ճա-
նապարհի վրա մի ամիս ավելի մի ձի յեր սատկել, դիակը չենք
կերել էլին, չոր վտակորներն էր մնում: Յերկու 8 և 10 տարեկան
տղաներ՝ յերկու յեղրայրներ՝ քարերով ջարդում էին հոտած
վտակորները, միջի ուղեղը հանում, ուտում: Որինակները մեկ
չեն, տասը չեն, հազարներ չեն: Վո՞ր մեկը պատմել, վո՞ր մեկը
նկարագրել»: («ժողովուրդ», 19 թ., № 15):

Այո, որինակներ վորքան ուղեք, կարելի չե բերել, վորովհետև սովը
և՛ այդ դժոխային կացութեանը համատարած էր ամբողջ Հայաստա-
նում: Սակայն այս միջանի որինակները Սուբմարուլի մասին բավական
և՛ անհնեք դրութեանը մյուս դավաններում. այսպես որինակ՝ Ալեք-
սանդրապուլից գյուղացիական միութեան վարչութեանը հեռագրում և.—

«Գավառում համատարած սով և, վոր հնձում և որական
հաղարավոր կյանքեր, հաճախակի հիվանդութեան դեպքեր են

տեղի ունենում, վոր սպանում և փոխվել համաճարակի, սովա-
մահութեան հողի վրա: Ամենուրեք աննկարագրելի հուսահատու-
թյուն և տիրում. դժգոհութեաններն ու տրտմանները որ-ավուր
անում են»:

Նոր-Բայազետից 19 թվի հունիսի 13-ին հեռագրում են.—

«Սովամահութեանը գավառում սոսկալի չափերի յե հասել,
Իսլի-Ղարգաշ գյուղում մի շաբաթում մահացել են 70 մարդ»:

Նոր-Ախտալից մայիսի 7-ին հեռագրում են հուսահատորեն.—

«Սովեն որական հարյուրավորներ կմեռնին»:

Նույն տեղից հունիսի 1-ին գրում են.—

«Ամբողջ Ախտա, Յերենովկա շրջանի 40-ի մոտ բազմամարդ
գյուղերը կգտնվեն համատարած լքումի և բնաջնջման նախորյա-
կին: Վերջերս ամեն որ և ամեն գյուղերու մեջ մեռելներու թիվը
զգալիորեն բարձրացած է. կմեռնին բնիկ և փախստական, մաս-
նավորաբար՝ վերջինները»:

Աշտարակից փետրվարի 16-ին հաղորդում են.—

«Փարբլի և Թաքեյի մեջ բնակվող գլխավորապես արև-
մտահայ փախստականութեանը սովեն որական տասնյակներով
կմեռնի: Թաղելու հնարավորութեաններ չկա նույնիսկ»:

Ահա միջանի տեղեկութեաններ նաև Յերևան քաղաքի մասին, ուր
նստում էր դաշնակ-խմբապետական կառավարութեանը, ուր ճառում,
խոսում էին «Հայրենիքի, ազգի փրկիչները»: Այսպես, հայտնի դաշնակ
Վ. Խորենին 19 թ. ապրիլին հեռագրում է Թիֆլիս «Աշխատավոր» թեր-
թին Յերևանի փողոցներում թափված սովամեռ դիակների մասին հե-
տևյալը.—

«Քաղաքային տեղեկատուն (բյուլետենը) այսօր հայտարա-
րում և, — քաղաքում հավաքված է 25 դիակ, նախորեյին 38 դի-
ակ»:

«Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթը 1919 թվի № 1-ում Յերևանի
մասին տարիս և հետևյալ տեղեկութեանը.—

«Իժ չկասանիտարական տվյալների համաձայն Յերևանի փո-
ղոցներից հավաքել են դիակներ՝

Հուլիս 14-ին՝	23
Հուլիսի 15-ին	28
Հուլիսի 17-ին	21
Հուլիսի 18-ին	20
Ոգոստ. 14-ին	50 և այլն:

Այս թվերը վերաբերվում են բացառապես փողոցներում թափված
անտեր դիակներին միայն: Սակայն այդ տեսակետից էլ ի հարկե դեռևս
կասկածելի չե, վորպես պաշտոնական տվյալներ:

«Знамя труда» ժուրնալն իր ժամանակ, 19 թ., պաշտոնական
տվյալների վրա հիմնվելով, 1919 թ. մահացութեան չափը միայն Յե-
րևանում հաշիվ 14.000 ավելի: Այսինքն՝ միայն մի տարում՝ 1919 թ.
Յերևան քաղաքում մահացել են սովից և տիֆից 14.000 հոգուց ավել:
Յեկ այսպես սովը, մահը, համատարած էր, վորը մտնում էր դաշնակ-
ների տիրապետութեան տակ գտնվող ամեն մի անկյուն: Սկսած ամենա-

Հեռավոր ծայրամասերից մինչև կենտրոնը վողջ յերկիրը գալարվում էր սովի ճիւղաններում: Ահա այս մասին յերբեմնի Արա. Գործ. և Մի- նիստրների Խորհրդի «նախարար» կոչված տիրահոջակ Ալ. Խատիսյանն անգամ ստիպված էր «Հառաջ»-ին հաղորդել, թե՛

«Սովն և թաղավորում ամբողջ Հայաստանում: Առանց չա- փազանցութեան որեկան մեռնում են 3000 հողի: Յերեկ, որինակ. Յերևանում հավաքեցին 41 սովամահների դիակներ...»

ՀԱՅ ՀԱՅ ՅԵՎ ՀԱՅ

Դրուձյունն իրոք, վոր սոսկալի յե:

Ողնեցեք ինչով կարող եք:

Ողնեցեք քանի ուշ չե՛ք:

Կամ ահա այդ նույն դրուձյան մասին նույն «Հառաջ»-ի թղթա- կիցը գրում է.—

«Հայ ժողովրդի դրուձյունը յերբեք այն աստիճանի ծանր և հուսահատական չի յեղել, վորքան այսօր: Ամբողջ յերկիրը ճգնաժամային մի սոսկալի վիճակ է ապրում— այդ հասկացողու- թյան ամենաընդարձակ խմաստով: Մահը համատարած իշխում է Հայաստանի հորիզոնում, սովը համատարած և ամբողջ Հայաս- տանում: Ամեն կողմից միայն մի ճիւղ է լսվում «ժողովուրդը մեռնում է սովից»: Յե՛վ հիրավի, գյուղ չկա, անկտու չկա, վոր որական 10—20 դոհ չտա սովի: Գաղաքներում արդեն դահերի թիվը մի քանի տասնյակների յե հասնում: Դուրս եք գալիս վո- ղոց և տեսնում եք անթիվ ուրվականներ, նիհար, վոսկրացած, վորոնք կարծես սավերներ լինեն և հազիվ են կարողանում իրենց թույլ վոտքերը քաշ տալ: Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը»:

Նույն այդ թերթի, նույն պատվարժան թղթակիցը փետրվարի 19-ին (1919 թ.) գրում է.—

«Սովամահութունն ուղղակի համաճարակի բնավորութուն է ստացել՝ այդ բառի ամենալայն հասկացողութամբ: Հարյուր- ներով— այո, նույնիսկ հազարներով մեռնում է հայ ժողովուր- զը թե՛ մայրաքաղաքում, թե՛ գավառական մեծ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում: Մարդ սարսափով է նայում ինամատարութեան միևնույնութեան տեղեկագրերը (բյուլետենը) Յերևանի մասին, վոր լույս են տեսնում ամեն որ: Միայն մայրաքաղաքի մեջ որա- կան մի քանի տասնյակ, յերբեմն նույնիսկ, հարյուրավոր մար- գիկ են մեռնում սովամահութունից կամ նրա անմիջական ծնունդ տիճից և այլ զանազան հիվանդութուններից: Ավելի տխուր էր չըջաններից ստացված տեղեկութունները: Գյուղեր կան, վոր ուղղակի դատարկվել են: Տներ կան, վորոնց ոչախը բոլորովին հանգել է: Բուր գյուղերում առանց բացառութեան աղաքանա- կութեան կեսը— յերբեմն նույնիսկ կեսից ավելին բնաջնջվել է»:

Ահա այսպես էր դրուձյունը, վոր դաշնակ-չովիտստ «Աշխատանք» թերթը իր «Սով արքա» խմբագրականում ստիպված էր արձանագրել—

«— Վոչ մի իշխանութուն ունենք, վոչ մեկ աշխատանք, վոչ մեկ բարեկամ, սով արքան է միակ իշխանութունը, վորը կրվո- չընչացնեն ահա մեր ցեղը»:

Ու այսպ վերջում դիմում է իմպերիալիստներին, թե՛

«Հանուն սոված մեռնող հայութեան՝ մենք կգլխենք ամբողջ մարդկութեան և ամբողջ դաշնակից պետութեանց խզճին, մեռ- նողի վերջին ճիւղերով, աղաղակներով և սրահանջելով՝ մի դավա- ճանեք մեզ, իրավունք չունեք, հաց տվեք մեզ, անոթի յենք, կամենենք»:

Գալիս էր 1920 թ. սակայն իհարկե դրուձյունը վոչ միայն չէր լսվանում, այլ ընդհակառակը վատթարանում էր: Այսպես ահա 1920 թվականին Հայաստանի հեռագրական գործակալութունը հաղոր- դում է.—

«Արարանի դյուղերում կատարյալ սով է. ինչպես որինակ կարանլու, Բաշարարան, Գյողաբլու և այլ և այլ դյուղերը սննդի պակասութունից տարածված են վարակիչ հիվանդութունները: Զրկված ամեն ինչից, աղաքանակութունը կերակրվում է թեփով և շատ հաճախ դարձանով. բաշխումը կատարվում է անկանոն: Յրտից, սովից, հիվանդութուններից մահացութեան թիվը հաս- նում է որեկան 60-ի: Զրկված դյուղացիութեան վիճակն աննկա- բազրելի յե. անհրաժեշտ է շուտափույթ և լայն ոգնութուն: Հակառակ պարագայում ժողովուրդը դատապարտված է մահ- վանք»:

Կամ ահա դաշնակցական կենտրոնական օրգան «Հառաջ»-ը իր «Վսթառն հինգ» դիակ վերնադիր կրող խմբագրականում գրում է.—

«Հունվարի 5-ին Յերևանում, փողոցներից հավաքված է յե- րեք դիակ, աներից 10 դիակ և հիվանդանոցներից 52-ը, ընդա- մենը 65: Այսպես է հաղորդում փողոցներում փակցված պաշ- տոնական բյուլետենը: Մի րոպե փորձեցեք կենտրոնանալ այս թվերի վրա՝ որական 65 դիակ միայն մայրաքաղաքում՝ պետու- թեան աչքի առջև. հարա ի՞նչ է կատարվում դախառում, հեռ- ընկած անկյուններում, ասենք մի Գարալաքյաղում կամ Նոր-Բա- յակետում: Սովն ու ցուրտը հնձում են անխնա ու անհաշիվ: Յե՛վ ամեն որ գերեղման իջնում հաղարավոր կյանքեր»:

Բերենք նաև մի վերջին օրինակ: Հենց նույն թերթի 20 թ. № 5-ում «Հայ ժողովրդի բեկորները մեռնում են» վերնադրի տակ թղթակիցը Ալեքսանդրապոլից գրում է.—

«Ամբողջ 25 հազար ժողովուրդ Պոլիզոնում օրեցօր, ժամե- ժամ իր շարքերն է նոսրացնում: Գաղաքի ջրի տակ յերկու վերասի վրա համատարած դուլում է թաղավորում: Սովն ու ցուրտը հնձում է մարդկային կյանքերը: Թշվառութունը ան- ներարադրելի յե: Անցեք Պոլիզոն և տեսեք. շարան-շարան սար- սափելի տեսարանները միտադնում են մարդկային գիտակցու- թյունը: Յերիտասարդ կյանքերը՝ մերկ ու քաղցած իրենց վեր- ջին տանջանքն են ապրում կեղտոտ ցնցոտիների մեջ: Ամեն զայ- լափոխում կմախքացած կանանց և ուժասպառ մանուկների սըր- տածմիկ աղաղակն է թնդում.—

— Անոթի յենք, անոթի...

— Մեռանք անոթութունից...

— Հիվանդացանք անոթութունից...

— Հաց, փշուր մը հաց:

Ինչպես նկատու էր զժողովը տանջանքների իրականութունն և այդ Պոլիգոնը, վոր այսօր վերածվել է մի սոսկալի սիրտ կտրատող գերեզմանոցի, ուր 25 հազար ժողովրդի բախտի վրա սև խաչ է դրված»:

Յեվ այսպես 1920 թիվը դառնում էր սովի ու մահվան տարի և այդ համատարած սովն ու քաղցը, մահը, զժողային կացութունը չարունակվում էր մինչև դաշնակցական տիրապետութան վերջին օրը, մինչև նրա անկման ժամը և այդպիսով դաշնակցական վողջ տիրապետութունն սկսած առաջին օրից մինչև վերջին օրը դառնում էր աշխատավորական մասսաների սիստեմատիկ կոտորածների ու ջարդերի մի շղթան:

Սակայն այդ համատարած սովն ու մահը համատարած էր իհարկե միմիայն աշխատավորական մասսաների համար: Սովից կոտորվում, վոչնչանում էին միմիայն ժողովրդական, աշխատավորական դանդախները, իսկ ունեւորները՝ գյուղի կուրակներն ու քաղաքի աուտորականները, ընդհանրապես բուրժուազիան, դաշնակցական թաղանջի բազմաթիվ հերոսները, պաշտոնյաները, ընդհակառակը, հզորանում էին աշխատավորության արյան գնով, հարստանում էին և շարունակ քեֆեր սարքում, զվարճանում: Այսպես որինակ, այն ժամանակ, յերբ հենց «հանրապետութան» մայրաքաղաքում—Յերևանում որեկան փողոցներից համարում էին սովի զոհ միքանի տասնյակ դիակներ, յերբ Յեքեանի բազմահազար մասան գտնվում էր սնողօր, դաժան սովի ճիրաններում, ահա հենց այդ ժամանակ, Յերևանում, ամեն օր սիստեմատիկ կերպով հայ բուրժուազիան, դաշնակ-բազմաթիվ տղերքը սարքում էին ճոխ խրճուղներ ու քեֆեր: Իրութունն այնտեղ էր հասել, վոր անգամ դաշնակցական թերթի թղթակիցն ստիպված էր այդ մասին գրել հետևյալը—

«Գիշեր չի անցնում, վոր այս քաղաքի մեջ կամ մյուս թաղերում հարբած խմբերը զժողային աղմուկով, բոռայով ու զուռնայի խողային ճչով չանցնեն փողոցներով: Յերբեմն կանգնում են փողոցի մեջտեղը և կատաղի հարայ-հրոցով խմում, պարում ու հայհոյում ինչքան ներում են ուժերը: Թակելով դափըն ու փչելով խաժամուժ գուրնան: Յերբեմն լազաթի համար սկսում են ատրճանակ արձակել, սարսափ զցելով հարևան տներում ապրող կանանց ու յերևանների սրտին: Մարդ մնում է դարմացած, վորտեղից են Յերևանում այսքան շատ քեֆ անողները և ովքեր են այդ հարուստները, վոր ամեն գիշեր խմում են, ամեն օր հազարներ են ծախսում ու չի հատնում. ովքեր են հաճախորդներն այն վորջերի, զզվելի «կրիժոնների», վորոնցով Յերևանն այնքան հարստացել է վերջերս: Մի տեղ, ուր ամեն օր մի քանի տասնյակ մարդ է մեռնում սովից, անբարոյականութուն է, քեֆն ու հարբեցողութունը:»⁴⁾

Սակայն ի՞նչ բարոյականութան մասին խոսք կարող էր լինել: Ի՞նչ փուլից հայ բուրժուազիայի համար մասսաների սիստեմատիկ բնաջնջումն ու կոտորածը, յերբ նա անգամ այդ հանգամանքների չնորհիվ իր կապիտալներն էր կուտակում, նոր արժեքներ դիզում: Հայ բուրժուազիայի «ականավոր» ներկայացուցիչները, ինչպես որինակ, Մելիք Ա-

զարյանները, Թիֆլիսում և Բագվում ապրող կապիտալիստները վոչ միայն սառնասիրտ վերաբերմունք ունեյին դեպի Հայաստանի ժողովրդական մասսաները, այլև, զբաղված էին դանազան վայելքներով ու քեֆերով: Այն ժամանակ, յերբ Հայաստանում որեկան մոտ յերեք հազար մարդից ավելի յեր վոչնչանում, որինակ, հենց Թիֆլիսի հայ բուրժուազիան գանազան փարթամ քեֆեր ու խրախճանքներ էր կազմակերպում: Փաստն այնքան ակնհայտ էր, վոր շատերն անգամ նորից ստիպված էին դրելու, թե—

«Ահա ամիսներ շարունակ բոլորը միաբերան գոչում են.—

Հայաստանի հայ ժողովուրդը մեռնում է սովից, հացի ու դրամի պակասից: Այս է ահա մերի ու դաժան ճշմարտութունը: Սակայն Թիֆլիսի հայ հասարակութունը (այսինքն՝ հայ բուրժուազիան—վորովհետև նրանց մասին է խոսքը Մ.) շարունակում է իր հանցավոր անտարբերութունը: Ավելին: Հղիացած Թիֆլիսը (այսինքն հայ բուրժուազիան—Մ.) շարունակում է իր հոռոմեյական վայելքն ու շվարտանքը: Մեր Հոռոմը շարունակում է բուկուլլոսյան իր խնձուկները: Իսկ այնտեղ մեռնում է հայ ժողովուրդը: Այստեղ քեֆը կյանքի միակ նպատակն ու սկզբունքն է: Այնտեղ, սովն ու մահն է թաղավորում ամենուրեք: Հոռոմեյական բարբերի ու վարբերի տեր Թիֆլիսը (հայ բուրժուազիան—Մ.) ցնծում է Հայաստանի իր հայրենակիցների դիակների վրա: Պատերազմի անբարոյականացման ու վայրենացման ապրթեոզն է: Վորքան լայն ծավալ է ընդունում թշվառութունը, վորքան մոռնվում է սովն ու մահութան մոռոքը, վորքան կատաստրոֆիկ է դառնում համաճարակը՝ նույնպես ավելի էլ սանձարձակ, ավելի կատաղի յեն դառնում որդիաներն ու վակիտանայիները մեր Հոռոմում (այսինքն հայ բուրժուազիայի մոտ—Մ.):

Այսվորով որդիաների նշանաբանն է՝ կեցցե մահն ու քեֆը և նրանք չապյում են: Գեֆ են անում: Գեֆ է, քեֆ ու ցնծութուն ամենուրեք: Ուստի և վոչ ժամանակ և վոչ էլ տրամադրութուն կա թշվառների, մեռնողների մասին մտածելու:»⁵⁾

Իհարկե, ինչպես ասացինք, հայ բուրժուազիան չէր կարող յերբեք մտածել բնաջնջվող մասսաների մասին. չէ վոր նա ընդհանրապես հարբատութուն և կապիտալներ էր դիզում միմիայն այդ նույն աշխատավորների հաշվին, նրա արյան գնով: Մի կողմից աշխատավորական մասսաների սարսափելի կոտորածը սովից և մյուս կողմից հղիացած բուրժուազիայի խրախճանքները: Այդ սովի ու մահվան պրոցեսում վոչ միայն չէր սուժում հայ բուրժուազիան, կուլակութունը և դաշնակ բազմաթիվ «հերոսները», այլ և նրանք տեղորեն կապիտալներ էին կուտակում, ավելի ևս հղիանում՝ սզավելով հենց համատարած սովից ու թշվառութունից: Կուլակները գյուղում ոգավելով նաև այս հանգամանքից՝ ավելի և ավելի արագ տեմպով էին խլում գյուղի աղքատ ազգաբնակչության ձեռքերից բոլոր հողերը, անշարժ ու շարժական ամբողջ կայքն ու գույքերը: Ամենասովորական յերբվուլյթն էր այն, յերբ գյուղական կուլակը մի ֆունտ կորեկով, ցորենով կամ գարով սովի

5) «Հառաջ», 19 թ. փետրվարի 8, («Հայ բուրժուազիան և մեռնող հայ աշխատավորները» խմբագրականը:)

4) «Հառաջ», 1920 թ., հունվարի 3, № 2:
54

Տիրաններում թախախտող աշխատավորի ձեռքից վերցնում եր նրա մի կտոր հողն ու այլին, նրա ամբողջ ունեցվածքը: Այդ մասին մենք տեսանք վերևը:

Յեվ այսպես, մի կողմից մի փոքր խումբ բազմախնդիրները՝ բուրժուաներն ու կուլակներն ավելի ու ավելի եյին հարստանում, կեղեքում աշխատավորական մասսաներին, կապիտալներ կուտակում, խրախճանքներ, ու զեֆեր կազմակերպում: Այդ նրանց դասակարգային տիրապետությունն էր:

Իսկ մյուս կողմից աշխատավորական զանգվածներ, վորոնք որեցոր բնաջնջվում եյին որեկան յերեք հազարից ավելի, մեռնում եյին ամեն տեղ՝ հազարներով: Ժողովրդական զանգվածների ֆիզիկական գոյությունն ուղղակի վտանգի յեր յենթարկված:

Յեթե շարունակվեր այդ դրությունը, նշանակում եր ամբողջ մասնաների վրա սե խաչ թաշել: Նշանակում եր, վոր ամբողջ Ժողովրդական զանգվածները պիտի կոտորածի և բնաջնջման յենթարկվեյին: Յեվ իհարկե բնական է, վոր այդպիսի կրիտիկական կատաստրոֆիկ մոմենտներին պիտի վոր աշխատավորական մասսաները ձգտեյին յեղքի: Իսկ այդ միակ յեղքը դաշնակցական կառավարության տապալումն ու խորհրդային կարգերի հիմնումն էր: Հայաստանի չխորհրդայնանալը—այդ կնշանակեր բնաջնջել վողջ աշխատավորական մասսաները, այդ կնշանակեր Հայաստանը վերածել անմարդաբնակ մի անապատի: Իսկ ընդհակառակը, Հայաստանի խորհրդայնացման դեպքում մասսաները կփրկեյին իրենց գոյությունը: Այսպես որինակ՝ նախկին դաշնակցականների մի խմբակ, խռոված դաշնակցական կենտրոնական օրգաններից, 1926 թվին, Թավրիզի իր օրգանում—«Գաղափար» հանդեսի մեջ այդ մասին ուղղակի ասում եր.—

«Հայաստանի խորհրդայնացումը միակ յեղքն էր նրա համար: Մեր կարծիքով հայ բալլաեիկները փրկեցին հայ Ժողովրդին ֆիզիկական վոչնչացումից: Յեթե բալլաեիկներն իրենց իշխանությունը չստեղծեյին Հայաստանում, վոչ վոք չեր կարող յերաչխովորել, վոր Հայաստանի ազգաբնակչությունը կարող եր շարունակել իր գոյությունը»:

Այո: Իսկ յեղքը խորհրդայնացումը, դաշնակցական կառավարության տապալումն էր: Յեվ այդ յեղքին իհարկե պիտի դիմեյին ու թե չուտ Հայաստանի բանվորական-աշխատավորական մասսաները: Յեվ իրոք, Հայաստանի հեղափոխական-աշխատավորական մասսաների մեջ դեռևս 1918 թվից սկսվում են հեղափոխական խմորումները, ուղղված դաշնակ-բուրժուա-կուլակային, խմբապետական կարգերի դեմ, դեռևս 1918 թվից սկսած տեղի յեն ունենում բազմաթիվ հեղափոխական ցույցեր, միտինգներ, յելույթներ, դործադուլներ և ընդհարումներ՝ դաշնակցական կառավարության, նրա խմբապետների դեմ:

Հեղափոխական շարժումները հետզհետե աստիճանաբար ավելի ու ավելի ծավալվում: խորանում եյին՝ նախապատրաստելով մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, (ապստամբություններ Ալեքսյուլում, Ղարսում, Սարիղամիչում, Նոր-Բայազետում, Դիլիջանում, Ղաղախում և այլն) յերբ առաջին անգամ կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությունը կատարվում է Հայաստանի բանվորության և աշխատ-

տավոր գյուղացիության առաջին մեծ մասնաշխատանքային ապստամբությունը ուղղված բուրժուա-կուլակային, դաշնակ-խմբապետական ղեկատարության դեմ: Մայիսյան ապստամբությունը, ուժեղ կերպով ցնցելով դաշնակ պետականության հիմքերը, այնուամենայնիվ, պարտվեց: Բայց այդ պարտությունը ժամանակավոր եր: Մայիսյան հերոսական որերից շատ չանցած Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաները, վորոնք արդեն մեծ զասեր եյին ստացել, իրենց կռել ու կոփել եյին մայիսյան ապստամբության մեջ, մի ուժգին հարվածով 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, բալլաեիկյան կուսակցության ղեկավարությամբ ու յեղքալրական կարմիր բանակի ոգնությամբ, տապալեցին դաշնակցական պետականությունը, բուրժուա-կուլակային ղեկատարության և ստեղծեցին պրոլետարիատի դիկտատուրան, խորհրդային իշխանությունը:

Դաշնակցական տիրապետության օրոք սովի և մահվան դատապարտված բանվորա-գյուղացիական մասսաներն անցան դասակարգային պայքարի ու սոցիալիստական շինարարության վիթխարի աշխատանքներին, վորի շնորհիվ այսօր, նոյեմբերյան հեղափոխության տարեգարծի օրը նրանք, վորպես ենտուղիաստ, հարվածալիմներ, հաղթանակորեն կառուցում են սոցիալիզմի հոյակապ շենքը:

Բուռն վոզեվորությամբ, անսպառ յեռանդով ու թափով սոցիալիզմի շենքը կերտող բանվորական-աշխատավորական մասսաները չեն կարող այսօր հպարտորեն մի հետադարձ հայացք չըցել Հայաստանի վոչ հեռավոր անցյալի վրա, յերբ տնքում եր նա դաշնակ խմբապետների ու մաուդերիստների ծանր զարչապարների տակ, յերբ նա ճանձե քառս ու մոխրակույտ, սպանդ աշխատավորական զանգվածներին անասելի շահագործման, ջարդերի, կոտորածների դանտեական դժոխք երք:

Այս պետք է իմանան, մասնավորապես նոյեմբերյան հեղափոխության 12-րդ տարեդարձին՝ մեր չտեսնված հաղթանակների ու նվաճումների ներկա ետապում, վոչ միայն Հայաստանի ենտուղիաստ, սոցիալիզմ կառուցող մասսաները, այլև բոլորը, վորոնք ասլրում են Հայաստանի ու վողջ Սորհրդային Միության պրոլետարիատի հերոսական գործով՝ ամբողջ աշխարհում:

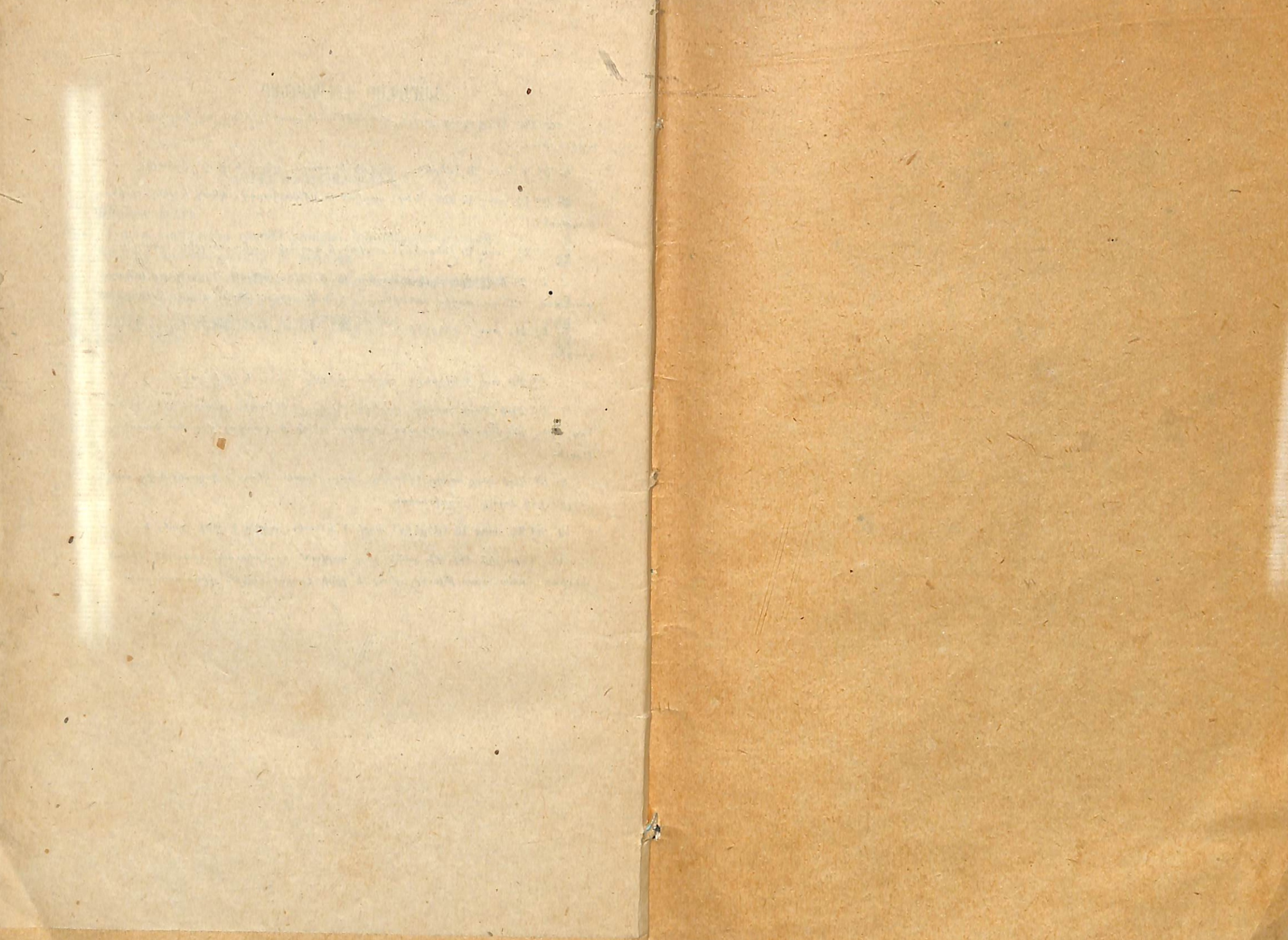
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Յերկու խոսք	Եջ 3
2. Ինչպես ստեղծվեց դաշնակցական կառավարությունը	5
3. Անվերջ պատերազմներ և ջարդեր	12
4. Դաշնակցության սոցիալ-տնտեսական դասակարգային փոփոխումները	22
5. Դաշնակ պետականության «գոհարները»	35
6. Սով և մահ	42

ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Գրքույիը կարդալուց առաջ անհրաժեշտ է ուղղել հետեյալ կարերը վրիպակները.—

1. Եջ 9, տող 26 (վերևից) ստված է զիտն, պետք է լինի՝ իզտան.
2. Եջ 12, տող 17 (ներքևից) ստված է ամենակարող, պետք է լինի «ամենակարող»:
3. Եջ 23, տող 18 (ներքևից) ստված է զոդային, պետք է լինի հոդային.
4. Եջ 24-ի վերջին յերկու տողերը (նոմ. 2 ծանոթությունը) պետք է կարդալ առաջ, 27-րդ տողից (անմիջապես ծանոթության դից) հետո.
5. Եջ 24, տող 7 (ներքևից). ստված է Ղազանչեցիք, պետք է լինի Ղազաղանցիք.
6. Եջ 26, տող 4 (վերևից) ստված է ծանր՝ պետք է լինի ցածր.
7. Եջ 26-ի 28-րդ տողից (վերևից) հետո անմիջապես պետք է լինի բաժանող զիծ, ընդվորում հաջորդող տողերը պետք է կարդալ վարպես ծանոթություն.
8. Եջ 32-ի 5-րդ տողը (վերևից) ամբողջապես պետք է կարդալ 4-րդ տողի տեղը, իսկ 4-րդը՝ 5-րդի տեղը:
9. Եջ 44, տող 16 (վերևից) ստված է սահլ, պետք է լինի՝ սահլ և.
10. Գրքույիի մեջ մի բանի տեղ ստված՝ «բուրժուակոյակային զիկտատուրա» արտահայտությունը պետք է լինի «բուրժուակոյն զիկտատուրա»:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0421029

13.602

ԳԻՆԸ 40 ԿՈՊ. (3³/₄ ժ.)

Մ. ՆԵՐՏԻՍՅԱՆ

„ԴԱՏՆԱԿՏԻՅԱՆ ԲԱՅԻՆ“ իՆՒ ՏՐԱՆԱ
ԳՕԼՕԴԱ և ՏՄԵՐՏԻ

Գոսիզժատ ՏՏՐ Արմենի
Ջրիվանի—1932